

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

ЦЕБЕРСЬКИЙ Роман Олександрович

**Соціально-психологічні особливості адаптації
безробітних до сучасних вимог ринку
праці/Socio-psychological features of adaptation
of the unemployed to the modern requirements
of the labor market**

спеціальність: 231 - Соціальна робота
освітньо-професійна програма - Соціальна робота

Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи СРм-21
Р. О. Цеберський

Науковий керівник:
к.е.н., С. М. Миколіук

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:

" ____ " _____ 20 ____ р.

Завідувач кафедри
А. Н. Гірняк

ТЕРНОПІЛЬ - 2023

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ

1.1. Безробіття, як соціальне явище економічних протиріч розвитку суспільства та фактор зміни актуального психічного стану безробітних.

1.2. Соціально-психологічні механізми адаптації безробітних до нових вимог ринку праці

Висновок до розділу 1.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ БЕЗРОБІТНИХ, ПОВ'ЯЗАНІ З УСПІШНІСТЮ ЇХ АДАПТАЦІЇ ДО РИНКУ ПРАЦІ

2.1. Стадії адаптаційного процесу, їх взаємозв'язок із особистісними особливостями та емоційним станом безробітних

2.2. Об'єктивні фактори та суб'єктивні причини, що впливають на конкурентоспроможність безробітних на ринку праці

Висновок до розділу 2.

РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АДАПТАЦІЇ БЕЗРОБІТНИХ ДО НОВИХ ВИМОГАМ РИНКУ ПРАЦІ

3.1. Методика організації та програма комплексного дослідження

3.2. Опис та аналіз результатів дослідження

Висновок до розділу 3

ВИСНОВОК

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема соціально-психологічного забезпечення адаптації людини до нових соціальних умов життєдіяльності досить гостро постає тоді, коли суспільство переживає складні етапи свого розвитку. При цьому питання пристосування торкається різноманітних аспектів людської життєдіяльності, у тому числі пов'язаних з працевлаштуванням. Якщо в сфері останнього виникають певні проблеми, такі як вимушене безробіття, тимчасова втрата роботи, звільнення тощо, то людина змушена обирати найбільш комфортну для себе модель поведінки. В даний час серед науковців підтримується думка про те, стратегії поведінки розкриваються в різних формах адаптації. У контексті нашого дослідження, особливої уваги заслуговують питання, які стосуються вивчення різних аспектів адаптації безробітних – особливості її протікання на різних етапах, чинників, які зумовлюють успішність/неуспішність даного процесу тощо.

Загалом необхідність подальшого розвитку досліджень з проблем адаптації безробітних обумовлена низкою причин. По-перше, відносною новизною даної проблематики для українського суспільства, у зв'язку з чим її соціальні та індивідуальні ефекти не завжди прогнозовані та однозначно негативні. По-друге, динамічністю безробіття, яка зумовлена низкою факторів (зміна ситуації та політики на ринку праці, інституційних та соціопсихологічних детермінант). Відтак, на нашу думку, подальше дослідження даної проблематики, має бути спрямоване на комплексну інтерпретацію соціальних, економічних та індивідуально-психологічних факторів.

Незважаючи на те, що і проблеми адаптації і безробіття достатньо ґрунтовно висвітлені у роботах як вітчизняних (Н. Куліш, Ю. Маршавіна, І. Кірцнера, В. Колот, Й. Шумпетера, Л. Карамушки, О. Креденцер Л. Галаган та ін.) так і зарубіжних авторів (George Brief, Graets, Jacson, Murphy, Athanasou та ін.), які зокрема спрямовують свій погляд на вивчення причин

та наслідків даного явища, аналіз особливостей поведінки та особистості безробітного на ринку праці тощо. Незважаючи на достатню розробленість даної проблематики водночас, відчувається брак досліджень, які стосуються впливу особистісного потенціалу (нервово-психічної стійкості, самооцінки, соціальної референтності, ціннісних орієнтації тощо) на ефективність процесу адаптації та тих, які стосуються соціального аспекту даної проблематики (вплив безробіття на сімейні стосунки, якість життя тощо). Дослідники, на жаль, досі не встановили повний перелік труднощів, пов'язаних з пошуком роботи, які нині існують у суспільстві.

Людина, опинившись у ситуації безробіття, зіштовхується з цілим спектром проблем, які самотійно вирішити не може. Ці проблеми зумовлені низкою протирічч:

1) між старою стереотипною моделлю поведінки (наявними знаннями, вміннями, навичками, прагненням до соціального утримання, залежності та пасивності людей) та новими умовами та вимогами трудової сфери;

2) між сформованими цінностями особистості та необхідністю їхньої активної зміни під впливом середовища;

3) між самооцінкою особистістю своєї конкурентоспроможності та оцінкою її реальної результативності.

Прагнення вирішити зазначені протиріччя визначили проблему дослідження соціально-психологічних особливостей адаптації безробітних до сучасних вимог ринку праці.

Об'єкт дослідження – процес адаптації безробітних до нових умов ринку праці.

Предмет дослідження – об'єктивні та суб'єктивні фактори, що впливають на успішність процесу адаптації безробітних та характеризують стан «невизначеності та втрати стабільності» у ситуації безробіття.

Мета дослідження – вивчення специфіки процесу адаптації безробітних до ринку праці в нових умовах.

Сформульована мета зумовила вирішення наступних завдань:

1. Дослідити феномен безробіття, як соціального явища та як фактор зміни актуального психічного стану безробітних.

2. Провести теоретичний аналіз проблеми адаптації особистості, зокрема досліджень, які вивчають механізми адаптації безробітних до нових вимог ринку праці.

3. Виявити особливості адаптації безробітних на кожній стадії даного процесу та визначити фактори, що зумовлюють його ефективність.

4. Розглянути взаємозв'язок особливостей адаптаційного процесу з певними якостями особистості безробітного та структурними особливостями їхньої мотиваційної сфери, що детермінують різні типи адаптації.

5. Визначити систему критеріїв диференціації безробітних за соціально-психологічними групами, виходячи з їх адаптаційного потенціалу та ступеня адекватності оцінок Я-конкурентоспроможності.

Методи дослідження: напівструктуроване інтерв'ю, анкетування, методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Даймонд); методика діагностики рівня соціальної фрустрованості (Л. І. Вассерман); методика діагностики соціально-психологічних установок особистості у мотиваційно-потребовій сфері; методика визначення психологічної характеристики темпераменту; комплексна методика вивчення цінностей безробітних у процесі вторинної професіоналізації.

Емпірична база дослідження. Експериментальна частина дослідження соціально-психологічної адаптації безробітних до нових вимог ринку праці здійснювалася на базі Тернопільського обласного центру зайнятості. Загалом аналіз стосувався 369 безробітних, зареєстрованих у даній структурі (з них 254 жінок та 115 чоловіків віком від 25 до 55 років) протягом 2019-2021 роках. Всі учасники були розділені по групах за наступними ознаками: 1) вік; 2) рівень освіти; 3) час перебування у статусі безробітного

Теоретична значущість дослідження полягає в уточненні,

узагальненні та подальшій розробці проблеми адаптації безробітних до сучасних вимог ринку праці, виявленні взаємозв'язку між адаптацією та психологічною перебудовою особистості у ситуації безробіття. Велику увагу приділено розгляду останнього як соціального явища та чинника зміни актуального психічного стану безробітних. В результаті теоретичного синтезу основних положень концепції адаптації було визначено основні типи адаптивної поведінки безробітних до ринку праці. Обґрунтовано вплив факторів мікро- та макросередовища на ступінь адаптації особистості та рівень конкурентоспроможності людей, які втратили роботу.

Практична значущість роботи та використання результатів дослідження. Результати даного дослідження дозволили виявити залежність темпів адаптації безробітних від їхніх ділових та особистісних якостей, визначити взаємозв'язок адаптаційних механізмів із мотиваційною структурою та вимогами зовнішнього економічного середовища діяльності. Все це в подальшому може стати хорошим підґрунтям для розробки практичних рекомендацій та програм, спрямованих на забезпечення умов успішності перебігу процесу адаптації до нових умов ринку праці.

Структура кваліфікаційного дослідження. Робота складається з вступу, трьох розділів та висновків до них, загальних висновків, списку літературних джерел, що містить 55 найменувань з яких 11 – іноземними мовами. Робота ілюстрована 2 таблицями. Загальний обсяг – 91 сторінці. .

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ

1.1 Безробіття як соціальне явище та фактор зміни актуального психічного стану осіб, котрі втратили роботу

Перехід до ринкової економіки у нашій країні супроводжується зростанням рівня безробіття, перетворенням її прихованих форм на відкриті. Хоча це аж ніяк не нове соціальне явище, сам термін «безробіття» виник лише на початку ХХ століття. Пов'язане це було, насамперед з тим, що саме в цей час в індустріально розвинених країнах Заходу було багато безробітних, їхня кількість різко зростала в періоди економічних криз та депресій [51; 54]. Відгукуючись на соціальний запит суспільства, науковці провели масштабні дослідження проблем безробіття, її причин, взаємозв'язку з темпами економічного зростання, динамікою заробітної плати та цін, інфляційними процесами, можливостями його регулювання. Цьому були присвячені праці таких відомих учених як А. Маршалл, Дж. Кейн, Ф. Хайєк, А. Філіпс, А. Пігу, М. Фрідман, П. Самуельсон та інших. Як зазначав англійський економіст А. Маршалл «...велика армія економістів і соціологів протягом ХІХ і ХХ століть завзято дошукувалася до коренів тих спонукальних причин, які найбільше і найбільш стійко впливають на поведінку людини в господарській сфері її життя» [53, С. 56].

Починаючи з 50-х років ХХ століття в європейських і західних країнах знову зріс інтерес до проблем безробіття (остання в більшості європейських країн зростала в 50-і роки, була відносно високою в 1984 році, знизилася і стабілізувалася наприкінці 80-х - початку 90-х років до рівня 7 -10%). В даний час західні дослідники багато уваги приділяють сучасному ринку праці з його різноманітням трудових контактів, гнучкістю робочого часу та рівнем заробітної плати та відносно високими показниками безробіття. Відстежується характер попиту працюю і зміни у самій природі праці.

Аналіз сучасних досліджень у галузі зайнятості (George Brief, Graets, Jacson, Murphy, Athanasou та ін.) показав, що самооцінка, ставлення індивіда щодо безробіття та соціальна підтримка сім'ї можуть опосередковано впливати на рівень поширеності цього явища у суспільстві. Але водночас більшість дослідників вказують на наявність великої кількості невивчених емпіричних фактів. Так, як і раніше, залишається без відповіді питання більш повного розуміння причин порушень ментального здоров'я при втраті роботи, незважаючи на те, що існує досить тісний зв'язок між цими явищами. Однією з важливих завдань також є розробка та використання стандартизованих психологічних методик для розуміння того, як безробітні пристосовуються до фінансових обмежень, і зосередитися на змінних, що детермінують цей процес [55].

Проблема безробіття у нашій країні особливо загострилася у зв'язку з розвитком капіталізму (80-ті р.р. XIX століття), коли почалося масове скорочення промислового виробництва. [30, С. 47-50]. Після Жовтневої революції 1917 р., з приходом до влади більшовиків, однією з найважливіших проблем на той час стала ліквідація безробіття. Перші роботи, присвячені дослідженню даної проблематики, містили відомості про чисельність та склад осіб, зареєстрованих біржами праці; тут же розглядалися заходи щодо організації громадських робіт, створення колективів безробітних, проведення соціального страхування тощо. Ще більше праць з проблем безробіття з'явилося у другій половині 20-х років. Це було з переходом до нової економічної політики (НЕП) і збільшенням масштабів практичної боротьби з безробіттям. Працівники бірж праці та інших відомств та організацій, які відповідали за працевлаштування, видавали безліч матеріалів, в основному соціально-економічного характеру, про стан та динаміку безробіття, шляхи та засоби боротьби з ним, заходи допомоги держави безробітним тощо.

Поряд з дослідженням проблем чисельності та складу осіб, які перебували на обліку бірж праці, почалося інтенсивне вивчення джерел

безробіття. На підставі конкретного фактичного матеріалу автори дійшли висновків про специфічні особливості безробіття в тогочасному СРСР і корінну її відмінність від безробіття в капіталістичних країнах. Було доведено, що у останніх безробіття є хронічним і неминучим явищем, натомість в СРСР воно мало тимчасовий характер. На межі 20-30-х рр., коли ліквідація безробіття вступила у вирішальну фазу, з'явилися роботи, у яких показувалося різке скорочення чисельності осіб, які втратили роботу, зміни які у їх складі тощо [30, С. 123-128].

У 30-ті – 40-ті рр., інтерес до проблем безробіття знизився. Новий етап у їх вивченні розпочався з кінця 50-х років. ХХ ст. Дослідники того часу на підставі вивчення великого фактичного матеріалу, зіставлення різних даних розвитку народного господарства, порівняння показників зростання чисельності робітничого класу з динамікою армії безробітних дійшли висновку, що основною причиною безробіття в СРСР був приплив робочої сили у місто із сільських місцевостей [там само, С. 130-134].

Новий етап у вивченні проблеми безробіття в нашій країні, виник на початку 90-х років. Як було зазначено раніше, з 1930 року безробіття в СРСР вважалось ліквідованим. Тому для кількох поколінь питання безробіття було абстрактним поняттям, що асоціювалось з проблемами праці та капіталу в західних країнах. І навіть перші скорочення 1991 року в країні не були усвідомлені значною частиною населення, яка вважала, що це тимчасове явище. Але просування суспільства шляхом ринкових реформ і перетворень незмінно призвело до формування ринку праці. І це означає, що безробіття стає реальним соціальним явищем.

Аналіз ситуації безробіття в Україні на даному етапі показав, що це явище динамічне і має як пікові періоди (різкого спаду чи підйому) так і часи відносної стабільності [19]. Зауважимо, що ми окремо не досліджували саме період війни, так як достовірної інформації про цей час все ще недостатньо, тому ми взяли останні роки перед повномасштабним вторгненням. Водночас в останні роки фіксувалось збільшення прихованого безробіття; зростала

кількість осіб, які звертаються до центрів зайнятості тощо. Дедалі більше серед безробітних виявлялися випускники навчальних закладів.

Проблема безробіття полягає не тільки в тому, що люди можуть втратити роботу, а й у практичній відсутності шансів себе реалізувати. Особливо важка ситуація складається в маленьких містах, де немає вибору місця роботи (на все місто одне підприємство), немає навіть можливості зайнятися своєю справою (наприклад торгівлею), оскільки потенційні покупці (такі ж безробітні) не мають грошей. За даними Держкомстату України, безробітні – це переважно молодь та особи передпенсійного віку [24]. У зв'язку з погіршенням економічної ситуації в країні звільняються, насамперед, жінки і ті працівники, які мають низький рівень кваліфікації та недостатній рівень практичної роботи. Саме вони в останню чергу приймаються на роботу. Гостро постає питання про безробіття серед молоді: близько третини безробітних – це молоді люди віком до 30 років. У цьому віці відбувається становлення особистості як у загальнолюдському, і у професійному плані. Близько 25% безробітних молодих людей – це випускники ЗВО. Скорочення попиту робочої сили переважно торкнулося високотехнологічних галузей і навіть науки. Серед незайнятого населення збільшилася частка осіб, які мають вищу та середню спеціальну освіту (кожен другий безробітний має середню загальну чи початкову професійну освіту) [там само].

У зв'язку з цією соціальною ситуацією проблеми зайнятості, формування ринку праці стали залучати себе представників різних наук й у першу чергу економістів, соціологів і психологів [2; 6; 13; 19 та ін.]. Сучасні дослідження проблем безробіття спрямовані на вивчення причин та наслідків цього феномену, аналіз особливостей поведінки безробітного на ринку праці, його особистісних характеристик.

Розвиток сучасного українського суспільства характеризується як позитивними так і негативними тенденціями. До перших належать зростання споживання матеріальних благ, соціальні та економічні інновації, поява

нових напрямів у бізнесі. До позитивних моментів можна віднести також появу в людей ділових якостей таких, як соціальна мобільність, цілеспрямованість, готовність до розумного ризику тощо.

Щодо причин, які можуть опосередковано впливати на динаміку безробіття, то найбільш поширеним є пошук взаємозв'язку між даним явищем та безробіттям. Оскільки вимушена професійна бездіяльність змушує людей шукати нові джерела доходу, які, своєю чергою, не завжди законні то зростання безробіття та її суспільної небезпеки прямо і сильно корелює з динамікою адміністративних та інших правопорушень, аморальних явищ, пияцтва, наркоманії, суїцидів, проституції, бродяжництва, жебрацтва, розпаду сімей, дитячої безпритульності, дезадаптації дорослих та дітей, психічних розладів. Так, доведено, що підвищення рівня безробіття на 1% призводить до зростання злочинності на 7-8%. Вчені також виявили безперечний зв'язок між безробіттям та вбивствами, насильством та тюремним ув'язненням. Вивчення справ правопорушників показує, що до 70% ув'язнених на момент арешту не мали роботи [13].

Також було з'ясовано, що за останні роки збільшилася кількість незаможних незабезпечених сімей. Насамперед, від цього страждають діти, моральні та моральні орієнтири та цінності яких ще не сформовані. Маючи перед собою негативний приклад своїх батьків (пияцтво, наркоманія тощо) молоді люди часто стають на шлях кримінальних правопорушень, займаються жебрацтвом, причиною цього є лише бажання прогодувати себе. У ситуації безробіття багато хто обирає саморуйнівну стратегію (пияцтво, наркоманія, суїциди). За даними статистики однією з найпоширеніших причин самогубства громадян є нездатність матеріально забезпечити свою сім'ю, соціальна та професійна нереалізованість [13, с. 4].

Нині мало відомо про т.з. «поріг терпимості», коли члени сім'ї безробітного ще зберігають здатність піклуватися один про одного [17]. З цього приводу Логінова Т. Ю. відзначає зв'язок між безробіттям та погіршенням сімейних та подружніх відносин (функціонуванням сім'ї). У

сім'ях безробітних найчастіше спотворюється здорова ієрархія, втрата роботи однією з батьків може спричинити зміну його статусу у суспільстві, а й у сім'ї, втрату самоповаги та поваги із боку близьких людей [17, с. 123]. Дослідники відзначають також зв'язок між безробіттям та жорстоким поведінням з дітьми, відмовою від виховання, конфліктами батьків та дітей. У дітей безробітних частіше, ніж у сім'ях працюючих, зустрічаються відхилення у поведінці, психосоматичні захворювання, як і в самих людей, які втратили роботу. Найчастіше діти т.з. «хронічних безробітних» закінчивши навчальні заклади, також не можуть реалізуватися у професійному плані. Так, жінки-безробітні особливо стурбовані подальшою освітою дітей після закінчення середньої школи; побоюються, що перерветься соціально-професійна наступність поколінь, і діти будуть змушені зайняти нижчу становище у громадській структурі, ніж їхні батьки [13, с. 12]. Негативні наслідки безробіття не обмежуються тими, хто став їх жертвою. Houston В. К. показав, що працівники, що unikнули звільнення, також відчувають стрес, і що надмірні психологічні навантаження, що переживаються тими, хто зберігає роботу, можуть виявитися навіть сильнішими, ніж стреси, які в перший період тими, хто її втратив [50, С. 106-107].

Незважаючи на всі ці сумні факти в останні десятиліття відбулися значні зрушення у сприйнятті безробіття як соціального факту. За даними опитування 2020 р., незважаючи на те, що дана проблема все ще доволі актуальна (38,2 % опитаних), 69,2 % респондентів зуміли знайти адекватні способи її вирішення. Крім того, 70,1% опитаних вважають, що змогли пристосуватися до існуючих економічних умов. Це свідчить про те, що в суспільстві починають діяти механізми адаптації до нових вимог ринку праці та ринкових відносин [24]. Незважаючи на все негативне, що несе в собі безробіття, воно має, з погляду самих безробітних, і позитивні моменти (велика кількість вільного часу, отримання допомоги, можливість приділяти більше часу сім'ї, можливість перекваліфікуватися тощо).

Останні наукові дослідження яскраво підтверджують різноманітні

наслідки безробіття, охоплюючи емоційні, соціальні, фінансові, сімейні, медичні та політичні сфери. Серед емоційних наслідків безробіття вказують на погане самопочуття, депресію та навіть суїцидальні нахили. У сфері здоров'я спостерігаються медичні проблеми, що виникають внаслідок дії стресів [24].

Психологічні проблеми, пов'язані із безробіттям, виникають внаслідок складного взаємозв'язку між усвідомленням власної успішності та роботою як способом забезпечення життя. Соціально-психологічні витрати безробіття мають серйозні негативні наслідки як у сім'ї, так і в оточенні особи, яка втратила роботу, а також для суспільства в цілому [25].

Це лише підкреслює важливість подальшого дослідження цієї проблеми як у соціальному, так і в психологічному вимірах. Психологи звертають увагу на вплив рівня очікувань, структури трудової мотивації та локусу контролю на поведінку особистості після втрати роботи. Зарубіжні дослідження вказують на значні зміни в оцінці власної компетентності, активності та задоволеності життям у тих, хто стикався із безробіттям, а також на важливість емоційного прийняття або неприйняття стану безробіття та впевненості у можливості знаходження нової роботи. Усі дослідники проблем безробіття зазначають, що своєрідною проекцією соціального статусу безробітного на внутрішній світ людини є зміна її актуального психічного стану, пов'язана, своєю чергою, з більш менш вираженими «функціональними зрушеннями» у цілісній системі особистісної саморегуляції соціальної поведінки суб'єкта [29, С. 182]. Людина, яка втратила роботу, опиняється у складній життєвій ситуації, відчуваючи при цьому безліч важких переживань, стресові стани.

Досвід та практика роботи психологів служб зайнятості показують, що люди, які втратили роботу, скаржаться на почуття пригніченості, погіршення самопочуття, занепокоєння, втому та роздратування, і це знову ж таки заважає їм повторно знайти роботу. Відсутність перспективи у майбутньому, зниження професійного рівня, побоювання зниження соціального та

професійного статусу – ці та інші причини можуть спричинити депресію. Логвиненко В. П. зазначає, що робота та низький рівень депресії перебувають у прямій залежності. Дослідження психологічних труднощів безробітних демонструють також наявність фрустрації, образи, відчуття несправедливості, посилення тривоги, що загалом відбиває посилення стресового стану безробітних [15, с. 268]. При вивченні стресу у людей, які втратили роботу, виділено кілька фаз розвитку специфічних стресових станів [31, с. 80-81]. Перша фаза, характеризується станом невизначеності та шоку. У період другої фази настає суб'єктивне полегшення та конструктивне пристосування до ситуації. Однак у низці випадків негативні переживання виявляються стійкими та не піддаються усуненню. При цьому сила та тривалість стресу залежить не тільки від суб'єктивних особистісних характеристик, а й від об'єктивних факторів. Як показують дослідження, проведені болгарськими вченими (Т. Концева, І. Тодорова), «...рівень об'єктивного стресу негативно корелює із загальним переліком соціальної підтримки та з оціночною підтримкою, але не з підтримкою через самооцінку, що збігається з даними Баррера, який стверджує, що умови стресу можуть послаблювати соціальну підтримку, що призводить до посилення почуття біди» [48, с. 716]. Важливу роль відіграє також безпосереднє оточення безробітного, оскільки у групі зі слабкою соціальною підтримкою рівень тривожності наростає швидше, тоді як за значної підтримки помітно лише невелике підвищення рівня тривожності. Крім того, на стресовий стан значно впливає тривалість відсутності роботи. Зниження активності, руйнування життєвих звичок, інтересів та цінностей з'являються на третій фазі розвитку стресу у безробітних. Четверта фаза супроводжується почуттям безпорадності та примиренням із ситуацією, цей важкий психічний стан спостерігається навіть за відсутності матеріальних труднощів. Чим більше триває безробіття, тим більше ускладнюється стан апатії [13].

Слід зазначити, такі стани безробітних, як почуття провини, страх,

комплекс «невдахи», пригніченість перешкоджають пошуку роботи, професійної самореалізації, ще більше посилюючи ситуацію, викликаючи почуття безвиході. Але разом з тим необхідно мати на увазі, що не можна складати уніфікований «портрет стану безробітного» без урахування віку, освіти та статевої особливості, оскільки низка досліджень свідчить про те, що ці відмінності існують [11, с. 72].

Отже, характер ситуації безробіття визначається своєрідною стійкістю, властивою цьому стану. В межах цієї ситуації виникають конкретні «підситуації», пов'язані з процесом пошуку роботи. З одного боку, можливе сприйняття безробіття як можливості для мобілізації внутрішніх ресурсів, що сприяє вибудовуванню волі, переосмисленню підходів до можливостей працевлаштування та підтримує усвідомлення себе як суб'єкта на ринку праці. З іншого боку, безробіття може викликати проблеми, маючи негативний вплив на психіку, викликаючи сильні емоційні переживання, стан фрустрації та агресії, що може призводити до втрати смислів у суспільній діяльності.

Цей стан, що можна визначити як стан невизначеності та втрати стабільності, формує нову модель поведінки особистості. Ця модель виявляється в різних стратегіях адаптації та становленні специфічного психологічного стану безробіття. Він виражається у спотворенні соціального сприйняття дійсності, активізації негативно-депресивних комплексів та формуванні нових ціннісних орієнтацій. Як системоутворюючий фактор цієї нової структури особистості виступає концепція Я-конкурентоспроможності.

1.2. Соціально-психологічні механізми адаптації безробітних до нових вимог ринку праці

Необхідною умовою нормальної, плідної життєдіяльності людини є оптимальна його збалансованість із навколишнім соціальним

середовищем, тобто можливість задоволення своїх значущих потреб та цілей у вигляді такої поведінки, яка відповідає нормам моралі та не суперечить вимогам суспільства. А оскільки цілі людини та вимоги соціального оточення є мінливими, то оптимальна збалансованість особистості з середовищем – поняття динамічне. Для підтримки рівноваги потрібний постійний процес адаптації. Цей процес починає діяти, якщо виникає неузгодженість системи "особистість-середовище", що переживається людиною як стан психічної напруги. Він виникає в процесі адаптації людини до умов її життєдіяльності та є формою мобілізації резервів організму [11]. При цьому можна говорити про різні фактори, що зумовлюють виживання людини як виду, але вони пов'язані, з одного боку, зі здатністю організму регулювати параметри внутрішнього середовища, а з іншого – зі спроможністю опосередкованого відображення людиною навколишньої дійсності.

Проблема психологічного забезпечення адаптації людини до різних умов життя та діяльності досить гостро заявляє про себе на переломних етапах розвитку суспільства, і натомість досить складних соціально-економічних перетворень, які супроводжуються кризами, тобто у ситуації соціальної напруженості. Одним із джерел виникнення даної ситуації є безробіття. У попередньому параграфі нами зазначено, що вона значно впливає на психологічний стан людей. Є підстави стверджувати, що широкі верстви населення, опинившись у ситуації безробіття, переживали факт зміни своєї свідомості саме у психологічному та навіть психіатричному значенні слова. Воно виявлялося у безлічі конкретних ознак, передусім таких як: відчуття безвиході свого становища, неможливості змінити ситуацію на краще власними зусиллями, відчуття незатребуваності державою і як наслідок цього, соціальна анемія та депресія; сприйняття держави як ворожої, агресивної сили, що реально, фізично загрожує самому життю простої людини та ін. Цей стан має свої наслідки та результати. У таких умовах люди вибирають різні моделі поведінки, які розкриваються в

різних формах адаптації.

Поняття адаптації є ключовим у вивченні організму, оскільки саме механізми адаптації, розвинуті в процесі еволюції, забезпечують життєздатність організму в мінливах умовах зовнішнього середовища. Французький фізіолог К. Бернар був одним з перших, хто вивчав функціонування живого організму як цілісної системи [44, с. 752]. Його гіпотеза полягала в тому, що будь-який живий організм, включаючи людський, існує завдяки здатності підтримувати сприятливі для свого існування параметри внутрішнього середовища. Це досягається завдяки рівноважному стану всіх систем організму. Поки ця рівновага зберігається, організм залишається живим і функціональним. У. Кеннон, американський фізіолог, розвинув та назвав цю концепцію гомеостазом [там само, с. 753].

Адаптація, як властивість живого організму, виражається не лише в прагненні до внутрішньої рівноваги, але й у постійному врахуванні факторів зовнішнього середовища, оскільки організм існує лише взаємодіючи з оточуючим його середовищем. Людина, на відміну від інших тварин, взаємодіє не лише з фізичним, а й із соціальним середовищем, оскільки її існування неможливе без взаємодії з іншими людьми. Ця особливість визначає сутність поняття "адаптація" [42].

Отже, адаптація людини протікає і здійснюється з допомогою складних механізмів фізіологічного, психічного та соціального пристосування [29; 39]. Отже, термін адаптація можна використовувати, з одного боку, позначення якості людини, яке характеризує його стійкість до умов середовища, висловлюючи рівень пристосованості до неї. З іншого боку, адаптація постає як процес пристосування людини до мінливих умов.

Нині у психології поширеності набув гуманістичний напрям, заснований на принципі підтримання певного рівня фізичної та емоційної напруги. У такому стані значно підвищуються інтелектуальні та фізичні можливості людини, її працездатність, активізуються функції органів та систем. Стан напруги – необхідна передумова успішного розвитку та

вдосконалення. У рамках цього напрямку сформовано концепцію самоактуалізованої особистості А. Маслоу, теорії особистості Г. Олпорта, К. Роджерса та інших дослідників. В. Франкл, творець нового напрямку в психотерапії (лат. *logos* - сенс) вважав, що людині в першу чергу потрібний не стан рівноваги або як це називається в біології, "гомеостаз", а скоріше боротьба за щось значуще для нього, ціль, яка гідна його.

З позиції сучасних авторів адаптація розуміється як активна взаємодія людини з соціальним середовищем, на відміну від колишнього уявлення про адаптацію як просте пристосування задля досягнення його оптимальних рівнів за принципом гомеостазу та відносної стабільності. Адаптивність стратегій поведінки у значних ситуаціях зумовлюється адаптивними можливостями особистості, особливостями сприйняття та оцінки нею її значимої [29; 39; 42 та ін]. У даному контексті доцільно також враховувати взаємний характер адаптації людини і того середовища, з яким вона вступає в регулятивні адаптаційні зв'язки у праці та житті [42, с. 110]. Стійка психічна адаптація (адаптованість) - це рівень психічної діяльності (комплекс регуляторних психічних реакцій), що визначає адекватну заданим умовам середовища поведінку людини, її ефективну взаємодію з довкіллям та успішну діяльність без значної нервово-психічної напруги. Саме її частіше всього вважають синонімом норми психічного здоров'я [23].

Оскільки людина це не просто живий організм, а насамперед біосоціальна система та елемент соціальної макросистеми, тому при розгляді проблеми адаптації людини прийнято виділяти три функціональні рівні: фізіологічний, психологічний та соціальний, при цьому говорять про фізіологічну, психологічну та соціальну адаптацію, а іноді до цього додають психофізіологічну та соціально-психологічну адаптацію [12]. Виділені три рівні адаптації взаємопов'язані між собою найтіснішим чином, надають один на одного безпосередній вплив та визначають інтегральну характеристику загального рівня функціонування всіх систем організму. Ця інтегральна характеристика є дуже динамічним утворенням, яке прийнято

називати функціональним станом організму. Частіше всього це поняття визначають як «інтегральний комплекс показників тих функцій і якостей людини, які безпосередньо чи опосередковано зумовлюють виконання діяльності, тобто створюють можливість діяльності» [там само, с. 76]. Функціональний стан безпосередньо відображає особливості процесу адаптації. Досягнення того чи іншого рівня функціонування, отже й адаптації здійснюється завдяки діяльності механізмів регуляції, які є дуже різноманітними. Їхня організація відповідає ієрархії структури особистості, яка включає властивості нервової системи, тип темпераменту, загальну емоційну спрямованість, здатність до нейтралізації негативних емоційних слідів, вольові якості [28].

Як було зазначено вище, процес адаптації може здійснюватися на різних рівнях (фізіологічному, психологічному та соціальному), при цьому можна виділити психофізіологічну та соціально-психологічну адаптацію. Співвідношення цих компонентів, що визначає характер поведінки, залежить від цілей, ціннісних орієнтації, можливостей їх досягнення у соціальному середовищі та від індивідуальних особистісних якостей суб'єкта [26, с. 73]. Адаптивність, у найширшому значенні, - це відповідність результату діяльності індивіда прийнятій ним меті. Зазвичай це пов'язують із періодами важливих, якісних змін у житті людини, хоча насправді соціально-психологічна адаптація відбувається безперервно. Основні типи адаптаційного процесу формуються залежно від структури потреб, мотивів індивіда та психологічних властивостей його особистості. Є два типи – *активний та пасивний*. Активна адаптація - це переважання власного впливу індивіда на соціальне середовище. Пасивна – конформне прийняття індивідом цільових і ціннісних орієнтації зовнішнього соціального середовища [29]. Основним критерієм ефективності адаптаційного процесу є максимально можливе задоволення актуальних потреб індивіда в умовах відповідності його поведінки та діяльності умовам середовища. Важливий аспект соціально-психологічної адаптації – прийняття індивідом своєї

соціальної ролі. Відтак її ефективність істотно залежить від того, наскільки адекватно індивід сприймає себе та свої соціальні зв'язки. Спотворене або недостатньо розвинене уявлення про себе веде до виникнення внутрішньоособистісних або міжособистісних конфліктів і, як наслідок, до деструктивних моделей поведінки.

На психологічному рівні адаптація втілюється через успішне прийняття рішень, виявлення ініціативи, взяття на себе відповідальності, а також адаптацію до результатів передбачуваних дій і інші аспекти. Соціальна адаптація представляє собою процес ефективної взаємодії з соціальним середовищем, під час якого особа освоює механізми соціальної поведінки та усвідомлює його норми, які мають адаптивне значення.

Соціально-психологічна адаптація слугує захисним механізмом особистості, спрямованим на зменшення внутрішнього психічного напруження, стурбованості та дестабілізаційних станів, що можуть виникати під час взаємодії особи з іншими та суспільством в цілому. Захисні механізми психіки виступають як інструменти психологічної адаптації людини.

У ситуаціях, пов'язаних із подоланням перешкод на шляху досягнення мети, адаптація використовує конструктивні механізми, такі як пізнавальні процеси, формування цілей, цілепокладання та конформна поведінка. Ці конструктивні механізми дозволяють адекватно реагувати на зміни у соціальних умовах життя, використовуючи можливості для оцінки ситуації, аналізу, синтезу та прогнозу подій. Шльонська О. О. виділила різні механізми адаптації, такі як соціальне уявлення, соціальний інтелект, реалістична спрямованість свідомості та належне орієнтування [42, с110].

У ситуації, де відчувається наявність зовнішніх та внутрішніх бар'єрів, адаптація здійснюється за допомогою захисних механізмів. Захисні механізми є системою адаптивних реакцій особистості, що дозволяє знижувати тривожність, що забезпечує цілісність «Я-концепції» та стійкість самооцінки завдяки утриманню відповідності між уявленнями про навколишній світ і уявленнями про себе.

Неможливість задовольнити ту чи іншу потребу викликає певну психічну напругу. Що стосується реорганізації чи неузгодженості, коли людина намагається вирішити дві чи більше взаємовиключні завдання, психічне напруження сягає найвищих меж і у результаті формується стан, що викликає порушення адекватності поведінки, тобто фрустрацію. Як правило, цей стан виникає в результаті якогось конфлікту, який називають інтрапсихічним конфліктом, або конфліктом мотивів. Характерна для нього неузгодженість та зіткнення цілісної інтегративної поведінки збільшує ризик зриву адаптації. Імовірність виникнення інтрапсихічного конфлікту значною мірою зумовлена особливостями когнітивної сфери [26].

Мілютіна К. Л., розглядаючи практичні аспекти регулювання емоційних станів, виділяє три групи виходу із напруженої ситуації. Зокрема одна зі стратегій передбачає включення низки способів чи механізмів полегшення впливу напруженої ситуації [22, с.251]. Одним із ключових методів подолання емоційної напруги є гармонійний розвиток особистості та формування власної світоглядної позиції. Відповідно до позиції авторки, інший механізм регулювання полягає в обізнаному виборі моменту для прийняття рішень чи втілення планів. Ще одним способом зниження емоційної напруги є ослаблення мотивації. Створення оптимального емоційного стану передусім вимагає адекватної оцінки значущості відбувається події.

Однак для того, щоб правильно оцінити подію, потрібна правильна поінформованість про неї. Чим більшим обсягом інформації з хвилюючого питання має людина, тим менша ймовірність прояву дезадаптивних форм поведінки, причому інформація має бути різноплановою. При цьому Мілютіна К. Л. виділяє ще один механізм боротьби з емоційною напруженістю. Цей спосіб полягає у заздалегідь підготовлених стратегіях відступу. Маючи запасний варіант дій, у разі провалу основної людини простіше змиритися з невдачею і зберегти при цьому оптимістичний настрій.

Існують такі два типи взаємопов'язаних адаптаційних механізмів

особистості: 1) алопсихічний механізм – діє, коли відбувається модифікація поведінкової активності. Способи дії: зміна ситуації; відхід із неї; зміна ставлення до неї; 2) інтрапсихічний механізм – зменшує тривогу завдяки переорієнтації особистості. Для цього є кілька типів захисту, які використовуються інтрапсихічним механізмом психічної адаптації: перешкода усвідомленню факторів, що спричиняють тривогу; фіксація тривоги на певних стимулах; зниження рівня спонукання, тобто. знецінення вихідних потреб; концептуалізація [20, с. 231].

Адаптивна поведінка реалізується у формі активної взаємодії на фактори середовища заради перетворення несприятливої ситуації на сприятливу. Якщо чинники середовища такі, що суб'єкт неспроможний їх змінити, то адаптивна поведінка буде націлена на зміну ставлення суб'єкта до цієї ситуації [39]. Оскільки соціальна напруженість відчувається людиною як загроза, небезпека, то психофізіологічна реакція на неї може виникати з суб'єктивних причин, пов'язаних із особливостями цієї особистості. Від чинника особистості залежить дуже багато. Емоційна напруженість, наприклад, зростає в міру того, як посилюються відмінності між умовами, в яких формується людина, і умовами, що знову створилися. Це означає, що ті чи інші умови викликають емоційну напругу не через їх абсолютну жорстокість, а через невідповідність емоційних особливостей індивіда цим умовам. У процесі соціально-психологічної адаптації особистість прагне досягти гармонії між внутрішніми та зовнішніми умовами життя та діяльності. З її здійснення підвищується рівень особистісної адаптованості. На особистісному рівні адаптація може бути: 1) внутрішньою, що проявляється у перебудові функціональних структур та систем особистості під впливом трансформації її життєвого середовища. У цьому випадку зовнішні форми поведінки та діяльності особистості змінюються, відповідаючи очікуванням та вимогам зовнішнього середовища. Цей вид адаптації включає повну та генералізовану трансформацію особистості; 2) зовнішньою, яка характеризується тим, що особистість внутрішньо не

перебудовується та зберігає свою самостійність. У цьому випадку вона адаптує свою поведінку та дії як інструмент для забезпечення пристосування до оточуючого середовища; 3) змішаною, для якої характерним є те, що особистість частково перебудовується, адаптуючись до внутрішніх цінностей та норм довкілля, і водночас частково зберігає свою самостійність і індивідуальність в інструментальному та поведінковому плані.

Висновок до розділу 1.

Процес адаптації людини до змінених умов життя і діяльності – складне і багатогранне явище, покликане забезпечити формування комплексу психічних реакцій, що визначають його адекватну поведінку та ефективну взаємодію із середовищем, що змінюється. Процес адаптації протікає на трьох функціональних рівнях: фізіологічному, психологічному та соціальному. Причому всі рівні мають інтегральну характеристику загального рівня функціонування всіх систем організму. Особливості особистості безпосередньо впливають на характер адаптації і є одними з провідних механізмів регуляції в процесі адаптації. Процес соціально-психологічної адаптації необхідно розглядати як складне комплексне явище, що включає два критерії: зовнішній, що відображає відповідність соціальним вимогам, і внутрішній, пов'язаний із загальним психічним благополуччям.

Ситуація безробіття вимагає від людини продукування нових моделей поведінки пов'язаних з адаптацією, переоцінки звичних уявлень щодо ролі власної активності у процесі підвищення рівня її соціального та матеріального благополуччя. Узагальнюючи теоретичні підходи до вивчення проблем адаптації, визначаємо поняття *соціально-психологічна адаптація у ситуації безробіття* як процес активного пристосування індивіда до умов ринку з метою самореалізації особистості в соціальному та професійному плані за допомогою трудової діяльності. Внаслідок цього процесу у безробітних відбувається психологічна перебудова системи знань, умінь та

навичок, ціннісних орієнтації, самооцінки, мотивації, структури «Я-образу», а також формуються соціальні та професійні якості, що дозволяють конкурувати на ринку праці. При цьому розвиток процесу адаптації неоднозначно за своїм кінцевим результатом та значенням з точки зору успішності його завершення. Досягнення тієї чи іншої рівня адаптації ситуації безробіття, вибір моделі адаптаційного поведінки здійснюється завдяки діяльності механізмів регуляції, передусім особистісних механізмів.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ БЕЗРОБІТНИХ, ПОВ'ЯЗАНІ З УСПІШНІСТЮ ЇХ АДАПТАЦІЇ ДО РИНКУ ПРАЦІ

2.1. Стадії адаптаційного процесу та їх взаємозв'язок з особистісними особливостями та емоційним станом безробітних

Аналізуючи психологічні особливості ситуації безробіття ми дійшли висновку, що незайнятість сприймається багатьма людьми як особиста трагедія, викликаючи у своїй стан фрустрованості, тривоги і емоційного стресу, призводячи до дезорганізації психічної діяльності, яка регулює поведінку людини. Виникає необхідність у формуванні нових психічних реакцій на подразники, кінцевий результат дії яких - організація нового рівня психічної діяльності відповідно до умов середовища, тобто включається механізм адаптації.

Г. Сельє у своїх роботах із вивчення стресових станів довів, що стан стресу є невід'ємною частиною адаптаційного процесу, який проходить декілька стадій. Вони включають безпосередню реакцію на вплив, що потребує адаптаційної перебудови (фаза тривоги та мобілізації), період максимально ефективної адаптації (фаза резистенції) та порушення адаптаційного процесу (зрив адаптації). Безперечним є те, що виникнення та динаміка перебігу зазначених фаз, насамперед, залежить від індивідуальних

особливостей людини [31].

Ґрунтуючись на роботах Г. Сельє, дослідники зробили спробу вивчення стресу у людей, які втратили роботу, в результаті чого було виділено кілька *фаз розвитку специфічних реакцій стресових реакцій* на цю подію [50]. Перша фаза характеризується як стан невизначеності та шоку. Це важке суб'єктивне переживання, причому страх та емоції виступають як фактори ризику. Друга фаза - настання суб'єктивного полегшення та конструктивне пристосування до ситуації. Ця фаза триває 3-4 місяці після втрати роботи. Однак деякі люди вже в перші тижні починають відчувати полегшення і навіть радість через наявність вільного часу. З'являється задоволеність життям, покращується самопочуття, розпочинаються активні пошуки роботи. Однак у низці випадків негативні переживання виявляються стійкими та не піддаються усуненню. Людина починає перебільшувати небезпеку свого становища і тоді не бачить у ньому нічого позитивного. Багато в чому сила і тривалість стресу залежить тільки від суб'єктивних особистісних показників, а й від об'єктивних чинників. Крім того, на стресовий стан впливає тривалість безробіття. Зазвичай після 6 місяців відсутності роботи стан стає більш важким. Виявляються деструктивні зміни у здоров'ї, психіці, фінансовому становищі людини. Спостерігається зниження активності, руйнація життєвих звичок, інтересів та цілей. Це третя фаза стресу. Стан безпорадності та примирення із ситуацією виникає на четвертій фазі. Цей важкий психічний стан спостерігається навіть за відсутності матеріальних труднощів. Чим більше часу триває безробіття, тим більше ускладнюється стан апатії. Відсутність успіхів у пошуку роботи веде до втрати надії, припинення пошуків та примирення із ситуацією.

У разі нездатності успішно адаптуватися до зміненого середовища виникають деструктивні наслідки фрустрації, які проявляються у двох формах – агресії та втечі від ситуації. Агресивну форму можна уявити як атаку на перешкоду чи бар'єр. Агресія спрямовується на будь-який випадковий об'єкт, на сторонніх людей, які не причетні до самої причини

агресії. Втеча від ситуації характеризується «відходом» людини у переживання, звернення всієї енергії на генерацію власних негативних станів, самозвинувачень тощо. Людина починає бачити себе джерелом всіх бід, а звідси – почуття повної безвиході, оскільки вплинути на ситуацію вона вважає неможливим. Отже, у разі розвитку адаптації шляхом нестійкої психічної діяльності дезадаптивний стан може призвести до нервово-психічних розладів.

Низка дослідників [15; 22; 23; 28 та ін.] зазначає, що стан людини істотно впливає на ефективність проходження певного етапу адаптації та результативність процесу в цілому.

Аналіз наукових публікацій щодо проблеми соціально-психологічної адаптації показав, що суттєвою особливістю даного процесу є високий рівень реалізації активної перетворювальної функції, як особистості, і середовища. Основною метою соціально-психологічної адаптації при цьому є не пристосування до середовища, а самореалізація особистості. Ефективність цього процесу визначається особистісним потенціалом людини та її адаптаційними здібностями. За даними досліджень, до найважливіших адаптаційних здібностей у ситуації безробіття, більшість опитаних відносять підприємливість, ініціативність, здатність до ризику, ділову компетентність та комунікабельність. А також вміння самостійно приймати рішення, адекватно оцінювати свої здібності та вміння брати на себе відповідальність [26, с. 72]. Слід зазначити, що безробіття у нашій країні існує на тлі зміни в цілому всієї системи соціально-економічних відносин. Ці обставини висувають нові вимоги до поведінки населення, переоцінки звичних уявлень щодо ролі власної активності у процесі підвищення рівня соціального та матеріального благополуччя. Не можна очікувати, що пристосування більшості населення до нових соціальних умов відбудеться найближчим часом. Процес цей дуже довгий і складний, тому що за цим криється глибока та серйозна за своїми наслідками проблема психологічної та світоглядної перебудови людини.

Психологічна перебудова - як поняття визначає зміну сформованих раніше психологічних особливостей людини або соціальної спільності у зв'язку з необхідністю приведення їх діяльності у відповідність до нових умов, що змінилися. Перебудова може торкнутися різних "шарів" психіки. Вона може бути поверхневою чи глибинною. У першому випадку змінюються лише психічні стани особистості, що лежать немов "на поверхні" і легко піддаються коригуванню. Це, насамперед, пізнавальні утворення – знання, потім – настрої (емоційні стани – радість, невдоволення тощо), найпростіші вміння та навички. У другому випадку перебудова захоплює глибинні, стійкі властивості особистості, що зачіпають її найбільш значущі відносини з навколишнім світом і утворюють мотиваційно-спонукальну сферу її соціальної активності. Так, нелегко змінити усталені інтереси, смаки, ціннісні орієнтації та установки, ще важче зробити зміни в якостях особистості, в рисах її характеру та у похідному від них утворенні - у стилі діяльності. Найскладнішим завданням при цьому є перебудова світогляду - цілісної системи переконань, що становить стрижень особистості [36, с. 48].

Психологічна перебудова характеризується як ступенем глибини, так і широтою, масштабом. Одна справа – змінити психологію окремої людини, зовсім інша - психологію групи, великих соціальних спільнот. Особливості соціальних груп відтворюються і підтримуються завдяки подібності способу життя, взаємовпливу, наявністю загальних цінностей, норм, традицій, звичаїв, що передаються від людини до людини шляхом наслідування, навіювання, зараження. Відтак зміна суспільної психології – важкий, болісний і тривалий процес. Тому не можна очікувати швидкого переходу від соціального утриманства, залежності та пасивності людей, сформованого під впливом адміністративного типу господарювання, що панував довгий час у нашій країні, до нової економічної поведінки, до активності особистості, здатності до ризику та формування матеріальної зацікавленості у праці [15]. Необхідність у психологічній перебудові виникає

у зв'язку зі зміною об'єктивних вимог до діяльності – коли є проблемна ситуація – протиріччя між рівнем психічної діяльності, що склалися раніше (якістю людей, стилем їх роботи, знаннями, вміннями, ціннісними орієнтаціями, переконаннями та ін.) та новими умовами та вимогами. Саме така ситуація склалася зараз у нашій країні. Зміни у системі економічних відносин спричинили і зміни у житті (спад виробництва, перебудова системи підбору, необхідність постійної підвищення кваліфікацій тощо). А звідси – необхідність рішучої психологічної перебудови людей з метою вдосконалення їхньої діяльності з урахуванням нових, складніших вимог. І йдеться не про поверхневу, а про глибинну психологічну перебудову значної частини населення нашої держави, яку в жодному разі не можна зводити лише до озброєння новими знаннями та навчання. Природно, що з такої перебудови необхідна наполеглива, терпляча, багатопланова робота, що передбачає передусім використання психологічних методів впливу, спираючись на наукові знання про закономірності і технології на поведінку людей.

Психологічна перебудова у структурі особистості зачіпає, насамперед, зовнішні "шари" психіки - психічні стани, оскільки вони найменш стійкі, досить легко піддаються впливу із боку зовнішніх і внутрішніх умов (місця людини у системі суспільних відносин, успіхів і невдач, стану здоров'я тощо). У психічних станах виділяються інтелектуальні та емоційно-вольові компоненти. Якщо перші виконують у процесі діяльності орієнтуючу (пізнавальну) функцію, то другі спонукають суб'єкта вчиняти певні дії, утворюють мотиваційну основу його поведінки. Однак зміна психічних станів не одразу призводить до перебудови особистості – вона має пройти певні фази, перш ніж виникає потрібний поведінковий ефект. Ці послідовні змінні етапи розвитку психічних станів можна було б назвати фазами усвідомлення проблемної ситуації (виникнення проблемної свідомості) [20, с. 142].

Перше, із чого починається перебудова поведінки, це формування

проблемної свідомості. Воно народжується з проблемній ситуації, коли виникає протиріччя між діяльністю людини і вимогами, що до неї пред'являються. Але для виникнення проблемної свідомості суб'єкт повинен усвідомити вказану суперечність, "побачити" її. Сутнісний зміст головної суперечності сьогодні полягає в тому, що люди звикли розраховувати на допомогу та підтримку з боку держави, займаючи при цьому пасивну, утриманську позицію. У той час як ринкові відносини диктують нові вимоги до поведінки людей, насамперед здатність до активних дій, особистої ініціативи у вирішенні проблемних ситуацій, у тому числі й у ситуації, пов'язаній із втратою роботи. Усвідомлення проблемної ситуації дає імпульс до руху за умови, якщо він супроводжується досить сильною емоційною реакцією, відповідними переживаннями. Емоційна сторона проблемної свідомості проявляється у стані незадоволеного досягнутим (існуючим становищем), у тривозі, занепокоєнні (через невдачі, невинуваті втрати), гніву проти тих, хто заважає руху вперед. Усе це утворює той емоційний заряд, який у кінцевому підсумку викликає творчу діяльність особистості. Тобто, усвідомлення проблемної ситуації, що досягається завдяки знанням, мисленню, має супроводжуватися почуттям незадоволеності - тільки тоді в особистості виникає соціально-творчий імпульс, що активізує її діяльність [39]. Але почуття незадоволеності служить позитивним чинником психологічної перебудови в деяких людей лише за умови, якщо воно має характер невдоволення своєю власною діяльністю. Тенденція шукати вади та помилки лише в навколишніх людях та з боку державних структур робить емоційну активність людини неконструктивною, перетворює її часом на руйнівну силу. Тому головне завдання полягає в тому, щоб "переключити" енергію невдоволення на власні недоліки, підвищити рівень самокритичності. Іншими словами, формування критичної і самокритичної свідомості, що є сплавом розуміння і переживання проблемної ситуації, є першим кроком у психологічній перебудові особистості.

Другим кроком є перехід до пошуку виходу з кризової ситуації (фаза "свідомості, що шукає"). Такий пошук завершується чітким визначенням цілей та завдань діяльності. Що необхідно зробити для виходу зі скрутного становища – головне питання, яке вирішується на даному етапі. Це цілеспрямована діяльність суб'єкта, що готується змінити себе та навколишній світ. Її результати виражаються у визначенні цілей і завдань, а й у появі в людини бажання і прагнення їх здійснити. Самі собою знання (цілей, завдань і шляхів їх вирішення) і думки про майбутню діяльність, не підкріплені реальним бажанням, неспроможні вирішити проблемну ситуацію [20]. Безпосереднім поштовхом до діяльності слугує прийняте людиною рішення діяти певним чином. Воно постає як внутрішня установка до дії. Воно є результатом перебору та критичної оцінки суб'єктом різних альтернативних можливих варіантів оцінюється, насамперед, з погляду його раціональності, шляхом зіставлення очікуваних результатів (ступеня задоволення певних потреб) та витрат (духовних і фізичних). Варіант сприймається як кращий, якщо ціль досягається найбільш раціональним шляхом. Саме на даному етапі безробітний вибирає той чи інший стиль адаптаційної поведінки: покластися на допомогу з боку держави в особі центрів зайнятості або виявити особисту ініціативу у пошуку роботи. Завдання соціальних структур, насамперед ЦЗ, створити таку систему стимулюючих умов, за яких безробітний вибере найефективніший спосіб вирішення проблеми безробіття. Необхідно показати безробітним необхідність прояву більшої зацікавленості у своєму професійному зростанні та вдосконаленні, важливості набуття нових знань та умінь, можливості перекваліфікації, формування ділової компетентності, підприємливості, здатності долати перешкоди. Безробітний повинен усвідомити, що тільки конкурентоспроможна особистість може впоратися з кризовою ситуацією та зайняти гідне місце на ринку праці [5].

Оцінка варіантів та вибір рішення передують заключній фазі психологічної перебудови – активної діяльності. Психологічна функція цієї

діяльності у тому, щоб забезпечити практичне оволодіння людьми новими прийомами і методами роботи, перетворення в звичний стиль повсякденного поведінки, закріплення у структурі всієї сфери життя [9]. Нові способи діяльності спочатку використовуються невпевнено, легко витісняються старими стереотипами, оскільки психологічні бар'єри, звички дуже складно подолати. Тому необхідно створити, перш за все, стабільні стимулюючі умови, що спрямовують активність у потрібне русло протягом тривалого часу та забезпечують закріплення нового досвіду, нового стилю поведінки. Епізодичні впливи можуть викликати лише тимчасові зміни у поведінці, які потім легко придушуються старими звичками та зникають. Тому важливо підкреслити, що, навіть влаштувавшись на роботу, людині постійно доведеться підвищувати свою кваліфікацію та самовдосконалюватись, оскільки багато в чому від уміння та бажання працювати залежатиме її професійне зростання та матеріальна оплата. Більшість безробітних активізує, перш за все, позитивні стимули - можливість отримання більш престижної професії, підвищення матеріального становища, можливість прояву творчості та ініціативи та ін. Але є безробітні, для яких найбільш значущі негативні стимули - загроза зниження матеріального рівня, зниження соціального статусу та ін. Це – так звані тривожні типи, які страждають часто недовірливістю. Вони побоюються серйозних змін і тому чіпляються за звичні умови, згодні навіть залишитися безробітними (стояти на біржі, отримувати допомогу), або погоджуються на будь-яку, навіть низькооплачувану роботу. Для активізації їх зусиль може бути доцільним застосування негативних стимулів [9].

Можна зробити висновок, що психологічна перебудова є складним багатоступеневим процесом, який може торкнутися всіх пластів людської психіки. Вона може стати реальністю лише за умови проходження всіх трьох її фаз. Затримка будь-якої з них створює у суб'єкта внутрішні механізми гальмування - бар'єри нерозуміння, небажання, безволі, інертності та інших. Тому важливо створити об'єктивні умови, щоб

забезпечити енергетичний перехід від однієї фази перебудови на іншу.

Психологічна перебудова пізнавальних та емоційних утворень, забезпечує можливість отримання знань того, як покращити свій матеріальний добробут підвищує почуття впевненості у своїх силах, змінює ставлення до себе та до життя, тобто дає поштовх до глибокої психологічної перебудови. Яка своє чергу передбачає перебудову соціально-трудових мотивацій, систему ціннісних орієнтації, установок і світогляду загалом [16]

Таким чином, нова соціально-економічна та соціально-психологічна ситуація ставить перед суб'єктом діяльності нові вимоги - прояв ініціативи, здатності до ризику, ділової компетентності та в цілому активної життєвої позиції, оскільки ці якості дають змогу людині впоратися з будь-якою кризовою ситуацією, в тому числі та зі втратою роботи. Швидкість та ефективність психологічної перебудови залежить від індивідуально-психологічних якостей людини, зокрема гнучкості та рухливості нервових процесів, а також від віку [1].

Як показує практика, процес адаптації проходить легше і швидше у молоді та осіб середнього віку. Швидше за все, це пов'язано з тим, що їх ціннісні орієнтації та установки, а також особисті якості й загалом думка ще мало стійкі, перебувають у стадії формування. Вони готові ухвалити нові вимоги ринкової економіки. Важливо підкреслити, що починаючи зі шкільного віку необхідно орієнтувати учнів на те, що навіть висококваліфікований фахівець повинен бути психологічно готовий до зміни спеціальності, а також до постійного підвищення кваліфікації: оскільки економічне середовище діяльності, що швидко змінюється, постійно пред'являє до особи нові вимоги до якості роботи, до придбання нових знань, до освоєння суміжних чи нових професій.

Узагальнюючи вищесказане можна дійти невтішного висновку, що безробіття характеризується наявністю стану невизначеності й втрати стабільності, що призводить до психологічної перебудови сформованих

структур особистості. У результаті формується нова для особистості модель поведінки, що розкривається у різних способах адаптації. Стан безробітного має стадійний характер і включає низку стійких етапів. Базовою закономірністю розвитку безробіття виступає характеристика динаміки формування стресу.

2.1 Об'єктивні фактори та суб'єктивні причини, що впливають на конкурентоспроможність безробітних на ринку праці

Одним із головних принципів нової концепції зайнятості населення, прийнятої в нашій країні є виключне право самої людини розпоряджатися своїми здібностями до праці, обирати місце та режим роботи. Однак трансформація економіки та кризові явища 90-х років призвели до того, що реальний попит на ринку праці вступив у суперечність із пропозицією робочої сили, держава не змогла повною мірою здійснити проголошений принцип і багато людей в Україні вперше зіткнулися з такою проблемою як безробіття. Фундаментом ринкової економіки є цивілізований ринок праці, який визнається як «...сукупність умов, що дозволяють встановлювати певні соціально-економічні відносини між суб'єктами попиту та пропозиції праці» [2, с. 65]. Ці умови характеризуються об'єктивними та суб'єктивними характеристиками. Об'єктивні характеристики включають три основні компоненти: роботодавець - працівник - держава (остання виступає у вигляді офіційного регулятора ринку праці). Суб'єктивні представлені соціальними, економічними і культурними особливостями суспільства, в якому ринок розвивається. Ринок праці визначається розмірами попиту і пропозиції робочої сили, що претендує на роботу за наймом, наявністю робочих місць по всіх галузях та секторах економіки. Розширення ринку праці можливе за рахунок збільшення або пропозиції, або попиту на працю, або їх комбінації [6, С. 23] Попит на робочу силу визначається потребами первинних структурних ланок економіки у наймі певної кількості працівників

необхідної кваліфікації, для виробництва товарів та послуг відповідно до платоспроможного попиту. Пропозиція робочої сили якісно та кількісно змінюється залежно від змін у віковій структурі населення, у системі професійної та загальної підготовки тощо Диференціація у пропозиції робочої сили посилюється тим, що працівники, які мають однаковий вік та професію, розрізняються за статтю, станом здоров'я, якістю професійної підготовки, досвіду, але це безсумнівно позначається на здатності виконувати дану конкретну роботу [там само].

Проблема регулювання та формування ринку праці у літературі досліджується, переважно, з позиції аналізу соціально-економічних детермінант. Виходячи із завдань нашого дослідження, виникає необхідність його психологічного визначення. Таким чином, визначаємо *ринок праці*, як ринок особливого роду, що має низку відмінностей. Регулятором тут служать як макро- і мікроекономічні чинники, так і детермінанти соціально-психологічного характеру, зокрема здатність учасників ринку праці до саморегуляції і самоорганізації. Характер динаміки зайнятості багато в чому залежить від адаптаційної компетентності робочої сили в ситуації безробіття. На ринку праці відбувається жорсткий, нещадний відбір найздібніших, найактивніших. Слабких та нездатних ринок не шкодує. Але водночас він стимулює висококваліфіковану працю, сприяє створенню жорсткого взаємозв'язку між внеском кожного та отриманим конкретним результатом. У зв'язку з цим, людина повинна мати такі здібності, знання і вміння, професійні та особистісні якості, які відповідали б актуальним потребам суспільства і дозволили конкурувати на ринку праці. На думку самих безробітних, саме конкурентоспроможність суб'єкта робочої сили дозволяє найкраще адаптуватися до нових соціально - економічних умов.

Результатом соціально-психологічної адаптації людини є сформованість соціальних та професійних якостей спілкування, поведінки та діяльності, за допомогою яких особистість може реалізувати себе в

суспільстві з метою задоволення та реалізації особистісно-значущих потреб у вигляді спілкування та діяльності [7]. Таким чином, процес соціально-психологічної адаптації є не просто пристосуванням особистості до середовища, а насамперед процес самореалізації особистості. Основною метою такого процесу у ситуації безробіття є пристосування до нових соціально-економічних умов, а також самореалізація у соціальному та професійному плані, за допомогою трудової діяльності. Внаслідок цього процесу у безробітного відбувається психологічна перебудова системи знань, умінь та навичок, ціннісних орієнтації та установок, а також формуються соціальні та професійні якості, що дають змогу конкурувати на ринку праці.

На етапі трансформації економічних відносин особливий інтерес представляють процеси конкурентного взаємодії індивідів і соціальних груп на ринку праці. Конкурентоспроможність суб'єкта ринку праці визначає його здатність витримувати конкуренцію із боку реальних чи потенційних претендентів за його робоче місце чи претендувати самому інше більш престижне. Зрозуміло, можливість виявляти необхідний рівень конкурентоспроможності в різних людей та ситуаціях неоднакова. На рівень конкурентоспроможності людини впливає низка чинників [25].

Першу групу складають чинники, які залежні від економічної ситуації, формування ринкових відносин та пов'язані з реальним попитом та пропозицією робочої сили на ринку праці. Розрахований на перспективу баланс трудових ресурсів за сферами діяльності, галузями народного господарства та формами зайнятості дозволяє аналізувати економічну ситуацію на ринку праці а, отже, ситуаційну конкурентоспроможність соціально-демографічних та професійно-кваліфікаційних груп економічно активного населення. Так починаючи з 90-х років кризовий стан української економіки виявився, насамперед, у падінні виробництва за основними макроекономічними показниками, що своєю чергою негайно позначилося на скороченні чисельності зайнятих у народному господарстві. За результатами

опитування 2020 р. соціально-демографічні характеристики середньої незайнятої людини, що звертається до служби зайнятості, такі. Здебільшого це жінки (68,3% опитаних), молоді люди віком до 29 років становлять 30,7%, люди середнього працездатного віку від 30 до 49 років – 54,3%. Середня освіта у 68,5% опитаних, кваліфікація – у 59,2%. До втрати роботи до категорії «робітник» належали 49,7% опитаних, «службовець» – 50,3%. Найбільша кількість серед незайнятих робітників: водії (15,3%), продавці (14,4%), робітники без спеціальності (9,6%), кухарі (4,8%), слюсарі (4,5%). Серед незайнятих службовців 25% – бухгалтери, 12,9% – інженери, 10,3% – вчителі, 9% – техніки, 6% – секретарі [24].

Економічні та структурні перетворення останніх років призвели до зниження конкурентоспроможності жінок за загального низького попиту на професійну працю. Так аналіз досліджень у галузі стану зайнятості жінок показав, що порівняно з чоловіками частка жінок у галузях матеріального виробництва зменшується, а у невиробничих збільшується. Спостерігається стала тенденція збільшення жіночої зайнятості в невиробничій сфері (в 1,5 рази). У охороні здоров'я та у соціальному забезпеченні, освіті, житлово-комунальному господарстві, кредитуванні та страхуванні, управлінні та громадських об'єднаннях жіноча зайнятість збільшилась у 1,5 рази, а у сфері науки та наукової освіти - зменшилася вдвічі [24]. Зміни у структурах зайнятості жінок та чоловіків частково відображають зміни в економіці, а саме зниження частки зайнятих у матеріальному виробництві та підвищення у невиробничих галузях.

Критерієм виділення *другої групи* чинників є співвідношення об'єктивної (роль громадської організації праці) та суб'єктивної позиції індивіда (соціальної групи) в оцінці їхньої конкурентоспроможності [25]. Суб'єктивну позицію працівника можна з'ясувати, як Я - конкурентоспроможність на відміну від власне конкурентоспроможності, що визначає становище працівника ринку праці. Співвіднесення цих позицій, їх взаємовплив та взаємодія відображає реальний рух індивіда (групи) у

напрямі зниження чи підвищення конкурентоспроможності. Власне остання визначається співвідношенням попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці. Чим вищий попит на ті чи інші робочі місця за відсутності адекватної пропозиції, тим вищий рівень конкурентоспроможності даних робочих місць та вища конкурентоспроможність працівників, які володіють компетентностями, що їм відповідають.

Здатність реально оцінювати свій рівень конкурентоспроможності дає змогу безробітному успішно вирішувати завдання у процесі його адаптації та пошуку роботи. І навпаки, неадекватність уявлень безробітних щодо свого становища на ринку праці, призводить до невідповідності та зіткнення протилежних тенденцій особистості, і неминуче перешкоджає побудові цілісної інтегративної поведінки та збільшує ризик зриву адаптації. Втрата роботи нерідко призводить до порушення структур особистості, що склалися («я-концепції»), в результаті у людини може сформуватися нова соціальна ідентифікація - безробітного (Sheeran, Abraham).

Своє суб'єктивне відчуття Я-конкурентоспроможності присутнє у будь-якого працівника, незалежно від того, чи працює він на виробництві чи має статус безробітного. Оцінка Я- конкурентоспроможності багато в чому залежить від загального рівня самооцінки людини. Самооцінка - це оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей та місця серед інших людей [3]. Рівень самооцінки значною мірою пов'язаний із задоволеністю або незадоволеністю людини собою та її діяльністю, яка виникає у процесі досягнення успіхів чи зазнає невдач. Її особливості виявляються в цілях та загальній спрямованості діяльності людини, оскільки в практичній сфері вона прагне досягати результатів.

Важливо зазначити, що значні зміни у самооцінці відбуваються, коли успіхи чи невдачі пов'язані з наявністю чи відсутністю необхідних здібностей у суб'єкта діяльності [28]. Самооцінка та рівень домагань є основою для формування "я-концепції" та відображають загальну спрямованість мотиваційної сфери. "Я-концепція" визначається як стійка, усвідомлена

система уявлень про себе, на основі якої особистість взаємодіє з оточуючим світом та сприймає себе. Ця система взаємодії визначає, як людина сприймає інформацію з навколишнього середовища і буде свою поведінку в контексті своїх цілей, оцінюючи інформацію як загрозу чи схвалення. Невипадково прийнято вважати, що «Я-концепція» становить ядро системи саморегуляції людини [3]. У ситуації безробіття особливий інтерес представляють дослідження рівня самооцінки безробітними свого психофізіологічного стану, відповідності своєї поведінки до соціальних норм, а також самооцінки ділових якостей. Уявлення про свій психічний та фізіологічний стан у більшості безробітних чоловіків і жінок адекватне. Оцінка рівня здоров'я та щастя відповідає середнім значенням. Однак серед чоловіків виділяється група осіб (близько 15% вибірки), які неадекватно завищують рівень свого психічного та фізичного стану. Слід зазначити, що серед безробітних чоловіків дещо підвищена частка афектованих особистостей [11].

Уявлення про відповідність своєї поведінки соціальним нормам, яке зафіксовано у самооцінках рівня комунікабельності та агресивності, свідчить про яскраво виражену просоціальну спрямованість поведінки як чоловіків, так і жінок. Безробітні завищують свій рівень комунікабельності (до 30% опитаних вважають себе людьми дуже комунікабельними). За спостереженнями фахівців центру зайнятості вибіркочну сукупність дійсно зміщено у бік переважання товариських людей (таких індивідів зазначено до 15%, тоді як нетовариських 3%). Таке спостереження відображає відому ситуацію, коли у випадковому чи добровільному опитуванні у ньому погоджуються брати участь товариські люди. Самооцінка агресивності дуже занижена. І чоловіки, і жінки вважають себе менш агресивними порівняно із «середньою» людиною (майже 55% чоловіків та 63% жінок таким чином оцінюють себе). 28% чоловіків відзначають свою крайню миролюбність, тоді як лише 8% вважають себе вкрай агресивними. У жінок це співвідношення становить 35% та 5%. За оцінками фахівців ЦЗ порівняно висока агресивність властива практично кожному п'ятому

безробітному. До цієї категорії відноситься і «екстремальна» за рівнем агресивності група безробітних, схильних до підвищеної ворожості, збудливості і дратівливості, неадекватної фрустрованої реакції на будь-яку перешкоду, - такі особливості відзначені у 2% чоловіків і 4% жінок, які приходять в ЦЗ. Людей, неагресивних, конструктивно, які у позитивному плані вирішують скрутні проблеми, серед безробітних не так багато, - це приблизно кожен третій чоловік (32%) і кожна четверта жінка (27%). Таким чином, хоча агресивність більшості безробітних і невисока, але під впливом життєвих стресів та пригніченого психологічного стану агресивні реакції готові продемонструвати майже половину з них [24].

Оцінка власних ділових якостей - працездатності та підприємливості, у більшості безробітних неадекватно завищена. Зрозуміло, що така самооцінка якості, яка в цих умовах людина не може реалізувати, проявити, високою мірою неадекватна. Це свідчить, перш за все, про те, що орієнтація на пошук роботи у більшості безробітних висока, але через незадоволеність даної потреби її значущість набуває суб'єктивно більш важливого значення, ніж є насправді. Безробітний починає, нерідко несвідомо, оцінювати свою здатність задоволення цієї потреби (тобто. працездатності) неадекватно високо. Навпаки самооцінка підприємливості, оскільки її розуміють безробітні, близька до середнього рівня, а чоловіки навіть занижена. Як підприємливих людей оцінюють себе лише 11,5% чоловіків та 5% жінок, а як дуже підприємливих – 8% чоловіків та 5% жінок. Як людей зі зниженим рівнем підприємливості оцінюють себе 24% чоловіків та близько 23% жінок. Дуже низький рівень заповзятливості відзначають у себе близько 28% чоловіків та 35% жінок [24].

Таким чином, зіставлення оцінок підприємливості та працездатності свідчить про те, що серед безробітних переважають особи, зорієнтовані на виконавську діяльність та уникають праці, що потребує прояву ініціативи. Обидві ці характеристики особистості корелюють між собою на дуже високому рівні значимості: виділяється компактна і велика група індивідів,

яким властива орієнтація на виконання і відсутність підприємливості у праці. За приблизною оцінкою до 1/3 всіх безробітних слід віднести до цієї категорії осіб.

Тимчасове вивільнення людини зі сфери зайнятості частково позбавляє її як трудового, а й соціального статусу. Набуття багато в чому невизначеного становища безробітного повинні вплинути як на його соціальний статус, так і на особистісну самооцінку, пов'язану зі статусом. Аналіз досліджень показує, що становище безробітного не змінило самооцінки соціальних позицій у 69,2% чоловіків та 71,3% жінок. Погіршилася самооцінка у 15,1% чоловіків та 23,3% жінок. Жінки, таким чином, безперечно знизили свої соціальні позиції у власних очах. Поліпшення самооцінки відзначили у себе 15,2% чоловіків та 5,1% жінок. Ця невелика група безробітних, які покращили свою самооцінку внаслідок набуття ними статусу безробітного, викликала здивування та була проаналізована спеціально. Особливостями поведінки і особистості цих людей стало те, що вони мають високі і вищі за середні показники самооцінки свого психофізіологічного стану (середня оцінка здоров'я та щастя значно вища порівняно з тими, хто не змінив самооцінки або погіршив її). Вони також мають порівняно з іншими високу самооцінку підприємливості. Ці люди одночасно і в психологічному відношенні відчують позитивні емоції, вони більш впевнені і спокійні в ситуації, що склалася. Відповідно, вони, на відміну безробітних, які знизили самооцінку, вважають себе досить добре пристосованими до умов життя, що своєю чергою, підвищує їхню конкурентоспроможність на ринку праці [24].

Відмінності між оцінкою своїх соціальних позицій як людина представляє їх з погляду інших (умовно об'єктивно) та оцінкою їх у власних очах (суб'єктивно) дуже показові. Безробітні віком від 25-35 років схильні оцінювати свою конкурентоспроможність на ринку праці як високу. При цьому визнаючи, що об'єктивно їхній соціальний статус знизився, більшість безробітних цієї групи зберігає самооцінку себе як цінного

працівника. Об'єктивно це сприятлива ознака: людина не визнає своєї поразки, вона готова до боротьби та пошуку роботи. Переважна кількість тих, хто вважає, що його статус не змінився, не змінив самооцінок. І навпаки, багато безробітних, які вважають, що їхній соціальний статус знизився, погіршили оцінки себе як соціально-цінного та конкурентоспроможного працівника. Більшість безробітних у віці від 35 до 45 років (43,4%) вказали, що їхній соціальний статус знизився внаслідок втрати роботи, а отже їхня оцінка Я – конкурентоспроможності далеко не оптимістична. Представники цієї групи вважають себе менш пристосованими до нових економічних умов. У цілому нині для представників цієї групи характерною є менш адаптивна поведінка, перенесення відповідальності із себе на інших [20].

Третю групу чинників становлять такі показники, як стать, вік, освіта, кваліфікація, сімейний стан, стан здоров'я, психологічні особливості особистості працівника [25]. Нова соціальна група безробітних, що виникла за останні два десятиліття – велика і неоднорідна за складом, з набором різних соціальних ознак, які визначають і причини безробіття, і стратегії, що застосовуються для виходу з цього стану, і соціальні перспективи, і шанси працевлаштування. Одним із найважливіших показників, що характеризує будь-якого суб'єкта ринку праці, є гендерний аспект. Чоловіки та жінки бувають затребувані у різних галузях виробництва, висувають різні вимоги до робочих місць, дотримуються різних стратегій на ринку праці, мають суттєво різні можливості при влаштуванні на роботу. Остання обставина, втім, є хоч і загальноприйнятною, але не цілком проясненою з наукового погляду.

Найпоширеніша причина відмови в наймані на роботу (її зазначає щонайменше третина безробітних) - вік тих, хто звернувся. У зв'язку з цим вибір тієї чи іншої стратегії поведінки, а також конкурентоспроможність працівника на ринку праці багато в чому залежить саме від віку. У ході дослідження ситуації безробіття було виявлено вікові особливості сприйняття ситуації безробіття в цілому. Так безробітні І групи (від 21 до 30

років) значно завищують свої шанси на ринку праці та вважають ситуацію природною та перехідною. Причина загальних соціальних труднощів, «зараз всі без роботи». Практично всі респонденти цієї групи недооцінюють роль освіти, висловлюють прагнення якнайшвидше заробити гроші. Орієнтація на ринку праці та організація пошуку роботи відрізняються низьким ступенем усвідомленості. В їх поведінці домінують хаотичні пошукові дії, які після відмови у роботі загалом припиняються [26].

Безробітні II групи (від 30 до 45 років) ситуацію безробіття сприймають трагічно та критично для свого життя. Вони ясно усвідомлюють, що означає для них та їхніх родин залишитися без роботи. Відтак пошук роботи ними ведеться цілеспрямованіше, ніж у безробітних I групи. Необхідність здобуття професійної освіти сумнівів не викликає. Однак далеко не всі представники групи мають фізичні та духовні сили здобути другу спеціальність та забезпечити пошук роботи. Але найсильніші емоційні переживання пов'язані зі станом «викинутості» із життя, непотрібності, відсутності можливості самореалізації. Свої шанси на ринку праці значно занижують. Безробітним цієї групи необхідна допомога при формуванні механізмів власного психологічного захисту від психотравмуючих впливів ситуації.

Безробітних III вікової групи (від 45 до 55 років) умовно можна поділити на дві підгрупи від 45 до 50 років та після 50 років. Для учасників до 50 років ситуація залишається критичною та нетерпимою. Люди намагаються зробити все, щоб подолати її. Тема соціальної непотрібності посилюється. У організації пошуку роботи домінують активна, цілеспрямована стратегія. У разі невдач безробітні цієї групи відмовляються від претензій на добре оплачувану роботу і погоджуються практично на будь-яку пропозицію [26, с. 72]. Психологічний перелом у ставленні до ситуації безробіття проявляється в учасників після 50 років. Це проявляється у байдужості до існуючого стану, втрати сенсу у пошуку роботи, безнадійності зусиль. Активно відбувається процес формування захисних

механізмів, пошук аргументів на користь відмовитися від пошуку роботи. На перше місце виступають проблеми, пов'язані зі здоров'ям, проблемами в сім'ї тощо. При цьому шанс включення до суспільного життя не пропускається, у пошуку роботи орієнтуються на місце з неповним робочим днем. Більшість безробітних цієї групи переживають свій відхід із життя дуже болісно і потребує психологічної підтримки [там само].

Аналіз попиту сучасного ринку праці показав, що найбільш конкурентоспроможним є віковий інтервал від 23 до 35 років. На думку самих роботодавців у цьому віці людина найбільш мобільна, здатна до швидкої адаптації та навчання. Але необхідно враховувати, що крім віку є ще низка умов, що гарантують можливість якнайшвидшого працевлаштування - це відповідність вимогам робочого місця, наявність досвіду, професійних та особистісних якостей. Тому особливості особистості та поведінки людей, які легко пристосовуються до нових умов життя, істотно відрізняються від тих безробітних, які зазнають труднощів.

Результати багаторічних досліджень процесу адаптації показали, що існують характеристики особистості, які визначають успішність цього процесу. Ці характеристики формуються в процесі всього життя людини, і до них, насамперед, слід віднести рівень нервово-психічної стійкості, самооцінку особистості, відчуття своєї значущості для оточуючих (соціальна референтність), рівень конфліктності, досвід спілкування, моральну орієнтацію, орієнтацію на вимоги найближчого оточення [42]. Всі ці характеристики взаємопов'язані одна з одною і формують одну інтегральну характеристику, яка отримала назву особистісного адаптаційного потенціалу. Ця характеристика сприймається як системна властивість особистості, що виявляється у здатності особистості адаптуватися до умов соціального середовища. Чим вище рівень розвитку цієї якості, тим до жорсткіших і суворіших умов соціального середовища може пристосуватися людина. На думку Шльонської О. О. характеристики адаптаційного бар'єру залежать як від біологічних чинників середовища

проживання і конституційного типу людини, і від соціальних чинників та індивідуально-психологічних особливостей особистості. До таких особистісних особистісних утворень можна віднести самооцінку особистості, систему її цінностей та ін. [42]

Поняття адаптаційних здібностей знаходить своє відображення у достатній кількості досліджень психологів, які вивчали різні аспекти адаптації до професійної, навчальної та інших видів діяльності. Однак треба мати на увазі, що пристосування людини до умов середовища, різних видів та умов діяльності вимагає і різного поєднання виразності тих чи інших якостей, що входять у поняття адаптаційна здатність. Успішність адаптації студента гуманітарного ЗВО та безробітного на ринку праці далеко не однозначно обумовлена виразністю в структурі особистості одних і тих же якостей, оскільки кожен із цих видів діяльності висуває до неї дуже різні вимоги. Тому, у загальному вигляді визначимо адаптаційні здібності (адаптивність) особистості як її індивідуальні психологічні особливості, які є умовою успішної адаптації до середовища, що змінилося і визначають адекватну її вимогам поведінку, ефективну у взаємодії з цим середовищем без надмірної нервово-психічної напруги [40].

З метою з'ясування характеру залежності процесу адаптації від індивідуально-психологічних особливостей безробітних на ринку праці, нами було відібрано та проаналізовано ті якості, які імовірно впливають на перебіг адаптації. Виділені якості входять у всі компоненти особистості, що дає змогу визначити відносну вагу певних якостей в детермінації адаптаційного процесу. У першу групу якостей особистості, які впливають на процес адаптації у ситуації безробіття, входять властивості психофізіологічного рівня. На думку багатьох дослідників [1; 12; 23 та ін.] властивості цього рівня, з одного боку, набувають самостійного значення, зумовлюючи, функціонування адаптаційних механізмів організму, з другого, визначають розвиток соціально і професійно значущих якостей. В даному випадку можна виділити такі властивості, як: активність, пластичність,

екстраверсія, емоційна збудливість, адаптивні здібності та ін. Розглянемо докладніше дані психофізіологічні властивості та їх вплив на процес адаптації.

Активність - це одна з властивостей темпераменту, яка проявляється в мірі впливу людини на зовнішній світ, її здатність долати перешкоди під час здійснення мети. Людина, що має дану властивість дуже енергійна і працездатна, вона активно приймається за нову справу і може довго працювати, не втомлюючись. Вона здатна довго зосереджувати свою увагу, дисциплінована [35]. Її можна навчити стримувати прояви своїх почуттів та мимовільні реакції. Такій людині притаманні швидкі рухи, гнучкість розуму, винахідливість, швидке включення до нової роботи. Таким чином, ми можемо припустити, що ця властивість дуже впливає на ступінь адаптивності в цілому і зокрема на процес адаптації людини в ситуації безробіття. Така особистість спроможна всі свої зусилля та енергію спрямувати на пошук якнайшвидшого вирішення проблеми працевлаштування і вибір найефективнішої стратегії адаптивної поведінки [36].

Друга властивість, що впливає на процес адаптації – пластичність, гнучкість пристосування до зовнішніх умов, легкість перемикавання на щось нове, можливість цілеспрямованого розвитку та зміни психіки. Якість, протилежна пластичності – ригідність (аж до повної нездатності) у зміні суб'єктом програми діяльності в умовах, що об'єктивно вимагає її перебудови.

Виділяють когнітивну, афективну та мотиваційну ригідність. Когнітивна ригідність виявляється в труднощі перебудови сприйнятів і уявлень у ситуації, що змінилася. Афективна ригідність виявляється у відсталості афективних (емоційних) відгуків на ситуацію, що змінюється.

Мотиваційна ригідність проявляється у довгій перебудові системи мотивів за обставин, що вимагають від суб'єкта гнучкості та зміни характеру поведінки. У ситуації кризи людина, яка втрачає роботу, втрачає як трудовий статус, а й соціальний; стикається з обмеженням діяльності,

матеріальних можливостей, які іноді супроводжуються втратою звичного кола спілкування. Виникає необхідність екстреної психологічної перебудови, яка багато в чому залежить від гнучкості нервової системи [8]. Аналіз досліджень поведінки безробітних на ринку праці показав, що гнучкість чи ригідність вимог безробітного до своєї майбутньої діяльності впливає на його шанси знайти роботу та можливості вийти з маргінальної групи. Так, 55% респондентів зазначили, що хотіли б працювати лише за своєю нинішньою спеціальністю, і лише третина опитаних згодна на будь-яку відповідну роботу (отримані дані стосуються людей, які опинилися безробітними вперше, які перебувають на обліку не більше одного місяця). Це свідчить про те, що люди намагаються не втратити свою професійну кваліфікацію, але в той же час ригідність професійних вимог звужує перспективи працевлаштування, що передбачає глибоку спеціалізацію. Людині в такому разі психологічно важко буває вийти за рамки своєї професії та набути більш широкого погляду на поле своїх професійних можливостей. Таке обмеження явно не адаптивне в сучасних нестабільних соціально-економічних умовах, коли динамічність багатьох процесів зростає. Зі збільшенням періоду безробіття зростає частка людей згодних на будь-яку працю, що у свою чергу свідчить про вимушену професійну мобільність. У той же час, приблизно кожен четвертий безробітний (28% чоловіків і 24% жінок) готовий на зміну професії та перехід в іншу сферу виробництва. При цьому вони передбачають збереження професійного рівня і його розширення за рахунок освоєння нових професій. Такі професійні орієнтації слід розцінювати як адаптивні у соціально-професійному плані [24].

Незважаючи на все негативне, що несе в собі безробіття, воно має, з погляду самих безробітних, і позитивні сторони. Хоча 47,2% безробітних вважають, що нічого позитивного вони тут не бачать, решту 51,8% відзначили і позитивні сторони такого стану. Причому оцінка позитивних якостей чоловіками та жінками різна. Серед переваг зазначених жінками виділено такі: 1) більша кількість вільного часу, що дає можливість їм зайнятися

собою; 2) допомога з безробіття; 3) можливість приділяти більше уваги сім'ї та дітям; 4) можливість відпочити. Чоловіки частіше вказують на такі переваги, як: 1) можливість оцінити свої сили і здібності, поглянути на себе по-новому; 2) почуття свободи та перспектив; 3) можливість навчатися та перекваліфікуватися; 4) підвищення самостійності та відповідальності. Ці особливості, можливо, обумовлені відмінностями у пріоритеті цінностей чоловіків та жінок. Для чоловіків найбільш значущими цінностями є робота, соціальне та матеріальне благополуччя. Жінки ж на перше місце ставлять родину, кохання, друзів та здоров'я. Таким чином, більшість безробітних знаходить у безробітті позитивні сторони, отже, у своїй діяльності пристосовується до вимушеного собі стану. Вже по тому, яка частка безробітних змогла побачити у своєму становищі привабливі сторони, можна судити про адаптивність їхньої поведінки та психологічної рухливості цих людей [24].

Ситуація безробіття позбавляє людину спокою та стабільності, а це, своєю чергою, створює у людей відчуття знедоленості, ізоляції від навколишнього світу. Багато безробітних розгублені, налякані, емоційно пригнічені і не завжди розумно поведуться, налагоджуючи новий спосіб життя, будуючи взаємини з оточуючими. У обставинах, що склалися, одні люди схильні «зациклюватися» на власних негативних переживаннях, почуттях і думках. Серед цієї категорії багато безробітних, які обирають саморуйнівні стратегії у поведінці: алкоголізм, наркотики, суїцид, кримінал. Причому такий тип поведінки найчастіше характерний для інтровертів. Інтроверсія – це індивідуально-психологічна властивість людини, що характеризує її спрямованість на явища власного суб'єктивного світу. Для інтровертованого типу характерні фіксація інтересів особистості явища власного внутрішнього світу, яким вона надає вищу цінність: нетовариські, замкнутість, соціальна пасивність, схильність до самоаналізу, утруднення соціальної адаптації. Протилежне інтроверсії якість-екстраверсія - відповідає спрямованості особистості на світ зовнішніх об'єктів.

Екстравертам властиві імпульсивність, ініціативність, гнучкість поведінки, товариськість, соціальна адаптованість. Комунікбельність, чарівність та оптимізм екстравертів допомагає їм впоратися з негативними переживаннями і всю свою енергію спрямувати на активний пошук роботи, що їм, як правило, вдається завдяки постійному розширенню зв'язків і знайомств [18].

У ході досліджень було виявлено три групи безробітних з діаметрально протилежними тенденціями у поведінці по відношенню їх до допомоги та підтримки з боку інших людей [25]. Першу групу складають ті, для кого основним джерелом душевної рівноваги та підтримки є сім'я та друзі – 44% безробітних. При цьому родинні та приятельські зв'язки мають не тільки психологічне значення, але важливі в матеріальному плані. Ці люди, незважаючи на негативні почуття, знаходяться, як правило, в емоційно-стабільному стані. Безробітні цієї групи впевнені у собі й у своїх силах, почуваються відповідальними за становище і тому сприймають його не фатально, знаходячи при цьому об'єктивні причини чи вказуючи конкретні суб'єктивні причини, відсутності на даний момент зайнятості. Більшість цих людей спрямовані на активний пошук роботи, причому допомогу з боку вони оцінюють конструктивно, і намагаються якнайкраще використовувати отриману інформацію та зв'язки [28].

Безробітні другої групи орієнтуються не так на підтримку конкретних людей, як на безособову допомогу. Це, як правило, ті безробітні, які насправді не мають підтримки, але гостро потребують її, і, перш за все, вони розраховують на психологічну підтримку, оскільки вони зазнають важких переживань, пов'язаних із втратою роботи. Такої душевної допомоги очікує 24% жінок та 18% чоловіків. Більшість цих людей відчувають гострий психологічний стрес, частина з них страждає на нервово-психічні розлади. До того ж ці безробітні не сподіваються на власні сили та можливості. Самооцінка їх занижена, а відповідальність за свій нинішній стан вони покладають на допомогу держави та її структур [40].

До третьої групи належать безробітні, які ставляться до свого нинішнього становища дещо байдуже. Вони покладаються на обставини, розраховуючи на те, що все вирішиться само собою, тому не докладають жодних зусиль для пошуку роботи. Таке ставлення може пояснити або причинами особистісного характеру, або соціальними (наприклад, статус безробітного їх цілком влаштовує, оскільки вони достатньо забезпечені, а при зверненні до центру зайнятості переслідують особливі цілі). Більшість цих людей не переживають щодо свого становища, вони спокійні та байдужі [25].

Другу групу особливостей особистості, які впливають на процес адаптації у ситуації безробіття, становлять властивості особистісно-характерологічного рівня. Нами було виділено та проаналізовано такі якості як: самооцінка та рівень домагань безробітних, їх мотиваційна спрямованість, система ціннісних орієнтації та установок, а також розвиток соціально значущих якостей – загальна інтернальність, внутрішній контроль.

Так, у ході дослідження було з'ясовано, що для безробітних зорієнтованих на адаптивні стратегії поведінки стосовно нових для них соціальних обставин характерний інтернальний локус контролю. У зв'язку з цим вони схильні брати відповідальність на себе, їх оцінки своєї підприємливості та активності високі, вони впевнені у своїх силах та здібностях. Вони намагаються конструктивно вирішити проблему, при цьому покладаючись на власні сили, а не сподіваючись на допомогу ззовні. За даними дослідження, даний тип стратегії поведінки характерний для кожного четвертого безробітного, що звертається до центру зайнятості [9].

Для безробітних, які обирають неадаптивні стратегії поведінки, характерний екстернальний локус контролю. Для них властиво перекладення відповідальності із себе іншим. Вони звикли вважати себе жертвою за будь-якого збігу обставин. Парадоксально, що, відзначаючи свою самотність і покірність злої долі, ці люди більше, ніж решта, сподіваються на допомогу

або покладаються на ту саму долю.

Найменше вони шукають виходу зі становища, орієнтуючись на власні сили. Таких безробітних, за оцінками спеціалістів центрів зайнятості, приблизно 6-7%. Між цими двома полярними типами стратегій пристосування безробітних до соціальних реалій, що становлять у сумі приблизно 1/3 всіх клієнтів центра зайнятості, розташовується вся решта сукупності безробітних, представники якої демонструють як конструктивні, і неконструктивні елементи поведінки [24]. Порівняльний аналіз розподілу думок незайнятих громадян з приводу державної підтримки за період, що розглядається (1995-2002 р.р.), кількість осіб, які сподіваються на допомогу держави, знизилася з 82,4% до 49,6% і лише 18,1% опитаних вважають, що кожен має сам дбати про себе. У цьому становищі людина постає перед вибором: чекати допомоги з боку держави або мобілізувати всі свої сили і змінити ситуацію. Нездатність здійснити такий вибір призводить до розвитку ескапізму, і постає як механізм соціального захисту особистості незайнятого у зв'язку з дефіцитом його соціальної компетентності. Обнадіює лише той факт, що кількість людей, які сподіваються тільки на себе, збільшилася за аналізований період з 1995 по 2020 рік більш ніж у 4 рази, і це при тому, що десятиліттями у людей не формувалося встановлення на власні сили, відповідальність за благополуччя своє та своєю сім'ї [24]. Тобто більшість безробітних уже не покладаються на державу, не чекає від неї підтримки, а має намір самостійно вибиратися з ситуації, що склалася, хоча це поки що тільки намір. Але це, у свою чергу, свідчить про те, що більшість людей готові до соціальної активності та відмови від утриманських реакцій позицій, формування нових правил та норм економічної поведінки.

Висновок до розділу 2.

Грунтовний аналіз наукових джерел засвідчив, що ситуації безробіття в людини формується нова соціальна ідентифікація – безробітного.

Системоутворюючим фактором цієї нової структури особистості є Я-конкурентоспроможність, в основі якої лежать самооцінка значущості себе як працівника, загальний рівень адаптації та прийняття себе, а також рівень домагань щодо нової роботи та психологічне самопочуття працівника на ринку праці. У сукупності ці фактори відображають спрямованість мотиваційної сфери безробітного, характер його поведінкових стратегій. Особистісний тип безробітних впливає на Я-конкурентоспроможність і в цілому на ефективність процесу адаптації в ситуації безробіття.

РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АДАПТАЦІЇ БЕЗРОБІТНИХ ДО НОВИХ ВИМОГ РИНКУ ПРАЦІ

3.1. Методика організації та програма комплексного дослідження

Грунтовний аналіз проблеми соціально-психологічної адаптації безробітних показав, що цей процес зумовлений як об'єктивними соціально-економічними чинниками, і соціально-психологічними детермінантами, які дають змогу виділити низку провідних факторів. Звичайно, вони не вичерпують всієї системи детермінації адаптивної поведінки, але з тим вони виявляють істотні риси, сукупність і міра розвитку яких визначатиме той чи інший тип пристосування безробітного до сучасних вимог ринку праці.

Отже, предметом даного дослідження стали об'єктивні (рівень об'єктивної конкурентоспроможності) та суб'єктивні фактори (ціннісні орієнтації безробітних, рівень їх домагань стосовно нової роботи, трудові мотиви, стратегії пошуку робочого місця), що впливають на успішність процесу адаптації, а також психологічні закономірності особистості стану безробіття.

Емпіричне вивчення особливостей перебігу процесу адаптації безробітних складалося з кількох етапів, і включало процедурно основні і

допоміжні методи дослідження.

На *першому етапі* шляхом аналізу психологічної, соціологічної та економічної літератури з питань адаптації безробітних до ринку праці було проведено вивчення ситуаційно-кумулятивних факторів, що визначають об'єктивну конкурентоспроможність осіб, що втратили роботу.

На *другому етапі* дослідження нами було проведено аналіз суб'єктивної позиції безробітних щодо оцінки їх конкурентоспроможності. Як індикатори сприйняття своєї Я-конкурентоспроможності нами були виділені: оцінка своїх шансів на отримання нової роботи, самооцінка свого рівня пристосованості до ринкових відносин, ступеня розвитку підприємницьких здібностей та рівня працездатності; характеристика психологічного самопочуття безробітного ринку праці; суб'єктивна оцінка особистісних якостей, які впливають рівень конкурентоспроможності. На даному етапі дослідження нами також було проведено аналіз динаміки зміни оцінки Я-конкурентоспроможності безробітних залежно від часу перебування у статусі безробітного та віку. Як об'єктивні критерії рівня конкурентоспроможності виступили: наявність високого потенціалу працевлаштування (висока професійна затребуваність, відсутність тривалих перерв у роботі, загальний рівень адаптації та прийняття себе). Зіставлення суб'єктивної та об'єктивної оцінки потенціалу працевлаштування безробітними дозволило нам визначити ступінь адекватності уявлень про рівень їх конкурентоспроможності.

У ході *третього етапу* було виділено та досліджено зовнішній та внутрішній критерії адаптації, а також виявлено залежність між особливостями перебігу психологічної перебудови та ступенем активності поведінкових стратегій безробітних. Грунтуючись на моделі запропонованій А. А. Реаном, розглядаємо внутрішній критерій адаптації через взаємозв'язок із загальним психічним благополуччям безробітного. Адаптація за внутрішнім критерієм визначалася через суб'єктивні оцінки задоволеності взаємодією із соціальним середовищем та емоційного

комфорту, а також рівня соціальної фрустрованості. Як показники адаптації за зовнішнім критерієм (відповідність об'єктивним вимогам) використовувалися: типові стратегії, що віддають перевагу безробітним, і способи пошуку нового робочого місця, участь в активних програмах. Зовнішній фактор адаптації вивчався за допомогою спеціально створеної анкети та напівструктурованого інтерв'ю.

На *четвертому етапі* було вивчено індивідуально-психологічні особливості безробітних, а також зібрано інформацію про особливості адаптації безробітних. Диференціація безробітних по соціально-психологічним групам проводилася, з співвідношення рівня об'єктивної і суб'єктивної конкурентоспроможності і адаптивності поведінкових стратегій організації пошуку робочого місця. Аналіз виділених груп здійснювався з урахуванням структурних особливостей мотиваційної сфери та ціннісних орієнтацій безробітних, а також з урахуванням залежності від індивідуально-психологічних якостей безробітних. Як властивості, що впливають процес адаптації безробітних до ринку праці виділялися: 1) властивості психофізіологічного рівня (екстраверсія, пластичність, збудливість, активність); 2) характеристики особистісно-характерологічного рівня (ціннісні орієнтації, мотиви пошуку та звільнення з роботи, соціально значущі якості - рівень суб'єктивного контролю, прийняття себе).

Експериментальна частина дослідження соціально-психологічної адаптації безробітних до нових вимог ринку праці здійснювалася на базі Тернопільського обласного центру зайнятості. Для виконання завдань кваліфікаційної роботи нами частково були використані дані, які збиралися та опрацьовувалися співробітниками центру з метою ведення власної статистики. Загалом аналіз стосувався 369 безробітних, зареєстрованих у даній структурі (з них 254 жінок та 115 чоловіків віком від 25 до 55 років) протягом 2019-2021 роках. Всі учасники були розділені по групах за наступними ознаками: 1) вік; 2) рівень освіти; 3) час перебування у статусі безробітного.

Для дослідження особливостей адаптації безробітних у роботі було використано низку методик, вибір яких було зумовлено логікою дослідження, валідністю та надійністю психодіагностичного інструментарію, доступністю та можливістю використання на різних вікових групах [27].

1) Інтерв'ю (напівстандартизованої форми) інтерв'ю. Така форма дослідження давала змогу співробітникам Центру збирати ще мало структуровану інформацію, як про деякі об'єктивні, так і суб'єктивні соціально-психологічні чинники адаптації безробітних, а також для з'ясування сучасної ситуації на ринку праці. Аналіз результатів інтерв'ю дозволив скласти анкети для подальшого дослідження проблеми адаптації безробітних, а також правильно сформувати вибірку учасників.

2) Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда використовувалася для дослідження внутрішнього чинника адаптації (емоційний комфорт, прийняття інших), і навіть з вивчення соціально-значимих якостей особистості (рівень суб'єктивного контролю, прийняття себе, адаптивність).

3) Методика визначення психологічної характеристики темпераменту використовувалася для вивчення психофізіологічних характеристики безробітних, які імовірно забезпечують функціонування адаптаційних механізмів.

4) Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості, яка дає можливість виявити загальний рівень фрустрованості безробітних, а також визначити рівень їх незадоволеності соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності.

5) Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості у мотиваційно-потребовій сфері, яка виявляє соціально-психологічні установки, спрямовані на процес, результат, альтруїзм, егоїзм, свободу, працю, владу та гроші. А також загальний рівень мотивації – високий, низький, дисгармонічний.

6) Комплексна методика вивчення ціннісно-мотиваційних проявів безробітних у процесі вторинної професіоналізації.

7) Комплексна методика вивчення ставлення безробітного до свого нового статусу, виявлення причин незайнятості та оцінки Я-конкурентоспроможності, а також для визначення типу стратегії поведінки на ринку праці та аналізу мотивів пошуку роботи.

Результати дослідження були опрацьовані методами математичної статистики для отримання середньогрупових показників та показників міжгрупового співвідношення досліджуваних характеристик.

3.2 Опис та аналіз результатів дослідження

Результати дослідження факторів, що визначають рівень ситуативної конкурентоспроможності

Ефективність перебігу процесу соціально-психологічної адаптації безробітних багато в чому залежить від рівня їхньої конкурентоспроможності, як об'єктивної, так і суб'єктивної. Природно, що рівень конкурентоспроможності в різних людей різних ситуаціях буде однаковий.

Мета даного етапу дослідження полягала в аналізі ситуаційної конкурентоспроможності соціально-демографічних та професійно-кваліфікаційних груп економічно активного населення м. Тернополя та області, яка визначався за допомогою аналізу ситуаційно-кумулятивних факторів (економічна, політична та психологічна ситуація на ринку праці).

Аналіз попиту робочої сили з окремих галузей показав, що найбільший приріст працюючих забезпечували такі галузі: оптова торгівля, харчова промисловість, виробництво будівельних матеріалів, зв'язок. Також в аналізований період збільшувався рівень зайнятості та за рахунок розвитку ринкової інфраструктури, де в основному задіяні фахівці у галузі інформаційних технологій, страхування, кредитно-фінансових послуг тощо.

Водночас у сільському господарстві чисельність працюючих знизилася на 0,8%, будівництві та матеріально-технічному постачанні — на 3,3%, житлово-комунальному господарстві – на 0,4%.

Серйозною проблемою на ринку праці нашої області, втім як і в інших регіонах, залишається професійно-кваліфікаційна невідповідність попиту та пропозиції робочої сили. На ринку праці утворився надлишок фахівців за одними професіями і нестача – за іншими. Щороку 5-6% випускників навчальних закладів професійної освіти визнаються безробітними. Нами було проведено порівняльний аналіз професій, які мають найбільший попит на ринку праці та чисельності випускників, які перебувають на обліку в службі зайнятості, у розрізі спеціальностей (професій). Так, загальна чисельність випускників освітніх установ вищої професійної освіти, які перебувають на обліку у службі зайнятості на 2019 р. становила 200 осіб, установ середньої професійної ланки – 513 осіб, початкової професійної освіти – 262 особи. Здавалося б, рівень освіти має бути гарантом високої конкурентоспроможності, проте цього немає. Число безробітних мають вищу та середню професійну освіту становить 41,0% від загальної кількості безробітних громадян. Таким чином, результати нашого аналізу показали, що в структурі попиту на ринку праці області переважають робочі спеціальності (понад 90% від загальної кількості представлених вакансій). Водночас спостерігається явна нестача спеціалістів (насамперед випускників) відповідних спеціальностей. На наш погляд, необхідна відповідна програма формування планів закладів вищої, середньої та початкової професійної ланки з навчання професій, у тому числі знову відкриваються, домагаючись послідовного скорочення тих, які не знаходять попиту на ринку праці.

Аналіз соціально-демографічного складу безробітних громадян, зареєстрованих в органах служби зайнятості з 2019 по 2021 р. показав наступне: зросла частка вивільнених працівників (з 12,2% до 14,9%); інвалідів (з 6,5% до 7,5%); осіб передпенсійного віку (з 3,6 до 4,4%); осіб,

які мають вищу та середню професійну освіту (з 44,2% до 45,9%), а також громадян, які проживають у сільській місцевості (з 21% до 22,5%). У всіх зазначених категоріях основну частину становили жінки. У загальній чисельності зареєстрованих безробітних частка жінок за порівняні періоди підвищилася з 70,8% до 73,3%. Незважаючи на те, що чисельність випускників, які перебувають на обліку в центрах зайнятості, знизилася з 10,9% до 9,6%, загалом їх чисельність становить 41,0% від загальної кількості безробітних.

Таким чином, загальні зміни економіки вносять свої зміни у структуру зайнятості населення. І це, своєю чергою, відображається на рівні ситуативної конкурентоспроможності окремих груп громадян. Аналізуючи ситуацію на ринку праці, ми дійшли висновку, що найбільший попит мають кваліфіковані робітники, насамперед чоловіки. Крім того, більшість роботодавців як одна з обов'язкових вимог висувають наявність досвіду роботи, що у свою чергу знижує конкурентоспроможність молоді. Значне підвищення частки жінок у невиробничих галузях, зокрема у сферах освіти, охорони здоров'я, соціальному забезпеченні, є досить точним індикатором зниження їхньої конкурентоспроможності у відносно високо оплачуваних галузях виробництва. Чималу занепокоєність викликає становище на ринку праці інвалідів, біженців та переселенців, а також колишніх військовослужбовців. Проблеми зі здоров'ям, відсутність спеціальної освіти, упередженість з боку роботодавців значно знижує рівень їхньої конкурентоспроможності.

Суб'єктивна позиція безробітних в оцінці їхньої конкурентоспроможності

Суб'єктивну позицію працівника в оцінці їх конкурентоспроможності можна визначити як Я-конкурентоздатність. Я-конкурентоспроможність ми визначаємо, як суб'єктивне відчуття своїх позицій на ринку праці, що багато в чому залежить від психологічного самопочуття індивіда виходячи

із співвіднесення його об'єктивної позиції на ринку праці та суб'єктивної самооцінки, а також домінування тих чи інших структурних компонентів (стаття, вік, освіта, психологічні особливості). На першому етапі дослідження, покликаному визначити рівень суб'єктивної конкурентоспроможності безробітних, а також динаміку його змін залежно від часу перебування у статусі безробітного та віку, респондентам було запропоновано низку питань, спрямованих на оцінку своєї позиції на ринку праці. На основі попередньої бесіди з працівниками центру зайнятості, самими безробітними, а також у ході аналізу емпіричних досліджень з проблем безробіття як показники Я-конкурентоспроможності нами розглядалися:

- суб'єктивна оцінка своїх шансів отримання нової роботи;
- оцінка пристосованості до нових вимог ринку праці;
- оцінка якостей, що сприяють підвищенню

конкурентоспроможності на ринку праці;

- оцінка психологічного самопочуття безробітного ринку праці.

Результати нашого дослідження показали, що кількість безробітних, які оцінюють свої шанси на отримання роботи найближчим часом як оптимістичні, становить загалом 57,5% опитаних. З них 4,9% вважають, що їм вдасться знайти роботу швидко та без особливих проблем, 52,6%, зазначають, що їм вдасться знайти роботу, але для цього буде потрібен час. Число респондентів, які негативно оцінюють свої шанси на отримання роботи в цілому, становить 42,5%, причому 34,9% вважають, що їм буде складно знайти потрібну роботу, 7,6% схильні стверджувати, що у них практично немає шансів знайти потрібну роботу.

Порівняльний аналіз суб'єктивної оцінки шансів отримання роботи залежно від часу перебування у статусі безробітного показав, що спочатку суб'єктивна оцінка своєї конкурентоспроможності у безробітних дещо підвищується - 56,6% у респондентів, які перебувають обліку до 6 міс. та 56,6% від 6 міс. до 1. Після першого року реєстрації, цей показник

знижується - 38,9%. При цьому негативна оцінка конкурентоспроможності щодо пошуку роботи у безробітних 1 групи становить 43,2%, 2 групи – 32,9%, а у 3 групі цей показник становить 61,1% опитаних.

Аналіз вікових відмінностей показав, що безробітні від 30 до 40 років налаштовані оптимістичніше щодо своїх шансів на отримання нової роботи, 6,1% опитаних цієї підгрупи вважають, що їм вдасться знайти роботу швидко і без особливих проблем, 60,1%, що їм вдасться знайти роботу, але для цього знадобиться час. Ніхто з безробітних віком від 25 до 30 не розраховує на швидкий пошук роботи, 46,3% опитаних цієї підгрупи вважають, що для цього буде потрібен час. Порівняно з іншими віковими групами, кількість безробітних після 40 років, які негативно оцінюють свої шанси на пошук роботи, становить 61,7%, порівняно цей показник у підгрупі від 25 до 30 років - 53,6%, а від 30 до 40 - 32,5% опитаних. Таким чином, оцінка конкурентоспроможності безробітних після 40 років знижується практично вдвічі, а найбільш конкурентоспроможний, з погляду віку, інтервал від 30 до 40 років. На наш погляд, це пов'язано з небажанням роботодавців приймати на роботу молодь через відсутність досвіду роботи та людей передпенсійного віку через побоювання проблем зі здоров'ям.

В результаті аналізу даних було також з'ясовано, що конкурентоспроможність безробітних на ринку праці багато в чому залежить від особистісних якостей суб'єкта. До таких характеристик ми віднесли: підприємливість (здатність знаходити і реалізовувати нові ідеї), комунікабельність (здатність до спілкування з іншими людьми), цілеспрямованість (здатність домагатися поставленої мети), ініціативність (здатність активно здійснювати та регулювати свою діяльність), стресостійкість, мобільність (здатність до швидкої перебудови системи мотивів, сприйняття та уявлень, а також гнучкості афективних відгуків в обставинах, що потребують зміни характеру поведінки), професіоналізм (сукупність) якостей, що включені в процес діяльності та забезпечують ефективність її виконання).

У ході дослідження респондентам було поставлено питання: «Якими якостями має володіти людина в даний час, щоб бути конкурентоспроможною на ринку праці?», нижче пропонувався список якостей, з яких вони повинні були виділити 3-4 найбільш значущі. Результати виявилися наступними: підприємливість (73,1%), комунікабельність (64,6%) та цілеспрямованість (62,91%), ініціативність – 51,2%, професіоналізм – 48,8% та стресостійкість – 43,2%. На думку 25,3% респондентів, певне значення має така якість мобільність.

Оцінюючи наявність даних якостей у себе, відповіді учасників розташувалися наступним чином: на першому, місці за рівнем вираженості безробітні назвали такі характеристики як комунікабельність (53,5%), цілеспрямованість (50,2%), професіоналізм (42,6 %) та ініціативність (31,7%). 14,2% респондентів вказали наявність у собі стресостійкість, 6,7% – мобільності. Незважаючи на те, що більшість безробітних вважають заповзятливість найбільш важливою якістю, що забезпечує конкурентоспроможність на ринку праці (73,1%), у собі цю властивість відзначили лише 14,5% опитаних.

При порівнянні психологічних визначень даних понять з їхньою суб'єктивною інтерпретацією безробітними було виявлено деякі відмінності. Так професіоналізм більшість респондентів насамперед пов'язують із наявністю досвіду трудової діяльності, а цілеспрямованість та ініціативність зі ступенем активності пошуку роботи. Підприємливість безробітні оцінюють як здатність до організації приватного бізнесу та орієнтацію на діяльність, яка потребує прояву ініціативи та самостійності.

Аналіз вікових відмінностей показав, що безробітні всіх вікових груп, на перше місце поставили наявність у собі комунікабельності (56,1% у безробітних 25-30 років, 55,3% - 30-40 років, 47,1% - старше 40 років), Найімовірніше це зумовлено тим, що у опитуваннях беруть участь люди схильні до спілкування. Найбільш мобільними вважали себе респонденти віком від 25 до 30 років. Оцінюючи професіоналізму у відповідях

піддослідних виявилися різкі відмінності, так 64,7% опитаних старше 40 років відзначили наявність у собі даної якості, у безробітних від 30 до 40 років цей показник становить 34,6%, і ніхто з респондентів віком від 25 до 30 років не вказав на наявність у собі даної характеристики. На наш погляд це обумовлено тим, що безробітний професіоналізм, перш за все, пов'язують з наявністю стажу та досвіду роботи.

Психологічне самопочуття безробітного на ринку праці визначалося через такі показники:

- суб'єктивна оцінка причин безробіття;
- оцінка ставлення до безробіття;
- аналіз змін самооцінки внаслідок безробіття.

Дослідження показало що основними причинами безробіття їм є об'єктивні чинники: 56,1% у безробітних від 25 до 30 років, 66,7% - 30-40 років, 61,8% - старше 40 років. Присутність суб'єктивних причин вказали 73,2% безробітних 25-30 років, 46,9% – 30-40 років, 44,1% – старше 40 років. Тобто безробітні 25-30 років схильні вважати, що основною причиною їхньої незайнятості є недостатні власні зусилля (39,0%), нестача освіти (24,4%). 41,5% все ж таки вказують на ситуацію, що склалася на ринку праці, але при цьому ніхто з опитаних не відчуває дискримінації у сфері праці. Порівняно з рештою підгруп у безробітних старше 40 років зростає кількість респондентів, які не бажають займатися пошуком роботи (14,7%), а також відчувають професійну незатребуваність (20,6%), при цьому недолік освіти як причини безробіття вказують лише 5,9%. На наш погляд це обумовлено тим, що більшість безробітних цього віку вже мають вищу (43,2%) та середню спеціальну освіту (56,8%), а процес переорієнтації вони пов'язують із значними соціальними витратами та переорієнтацією своєї Я-конкурентоспроможності на нижчий рівень.

Стосовно свого нового статусу відповіді респондентів розподілилися таким чином: 52,8% загальної кількості негативно ставляться до безробіття, 24,2% - байдуже, 23% - позитивно. Причому час перебування у статусі

безробітного надає певну роль, так у перші 6 міс. реєстрації негативну оцінку дали 63,8% безробітних, із 6 міс. до 1 року їх кількість збільшується до 65,9%, а після першого року і при повторній реєстрації їх чисельність знижується до 36,4% опитаних, а кількість байдужих і позитивних оцінок збільшується до 63,6%. Це з динамічними змінами у процесі адаптації безробітних, і навіть наявністю фаз соціально-психологічної перебудови у ситуації безробіття.

Аналіз вікових відмінностей показав, що найбільша кількість респондентів негативно налаштованих по відношенню до безробіття виявилася у віковій групі від 30 до 40 років (65,4%), порівняно кількість негативних відповідей у безробітних 25-30 років становить 56,1%, а у респондентів після 40 років – 50,0%. На наш погляд, це зумовлено тим, що люди середнього віку сприймають ситуацію безробіття як особливо трагічну і абсолютно нетерпиму в даний період життя. Піддослідні ясно усвідомлюють, що означає їм та їхнім родинам кілька років залишитися без роботи. Така позиція щодо безробіття позначається самооцінці піддослідних, що підтверджує подальше дослідження проведене нами.

Результати відповіді питанням: «Чи вважаєте Ви, що у результаті безробіття Ваша самооцінка знизилася?» свідчать, що 40,1% респондентів, які стоять на обліку від 6 міс. до 1 року схильні вважати, що їх самооцінка знизилася в результаті безробіття, що вище за показники за іншими підгрупами. Аналіз вікових відмінностей показав, що безробітні 30-40 років загалом схильні вважати, що й самооцінка нині нижче, ніж була доти, як вони виявилися безробітними (30,7%).

Таким чином, динаміка змін суб'єктивної оцінки рівня конкурентоспроможності безробітних залежить від часу перебування у статусі безробітного та віку респондентів, а також від рівня впливу окремих факторів (рівень освіти, загальний рівень самооцінки індивіда). В результаті, безробітні від 25 до 30 років суб'єктивну оцінку Я-конкурентоспроможності пов'язують з умінням швидко адаптуватися до ринкових відносин і ситуації

на ринку праці, наявністю соціально- значимих якостей (мобільність, цілеспрямованість, комунікабельність). У ситуації безробіття поводяться емоційно стабільно, не втрачаючи впевненості у своїх силах. Безробітні від 30 до 40 років налаштовані оптимістичніше щодо своїх шансів на отримання нової роботи. Суб'єктивну оцінку можливості швидкого працевлаштування пов'язують із наявністю якостей, що сприяють підвищенню конкурентоспроможності на ринку праці (комунікабельність, професіоналізм, підприємливість, ініціативність). Але водночас ситуація безробіття ними сприймається негативно, більшість зазнає зниження рівня самооцінки. Зниження оцінки рівня конкурентоспроможності відбувається у безробітних віком від 40 років. Суб'єктивно вони пов'язують це з наявністю проблем зі здоров'ям, віком, професійною незатребуваністю, відсутністю здатності швидко реагувати на умови ринку праці, що змінюються. Ставлення до безробіття скоріше позитивне. Зі збільшенням терміну безробіття оцінка Я-конкурентоспроможності безробітних поступово знижується. Рівень освіти суб'єктивно підвищує конкурентоспроможність безробітних, але водночас перестав бути гарантом якнайшвидшого працевлаштування.

Аналіз суб'єктивного та об'єктивного фактора соціально-психологічної адаптації безробітних

Процес адаптації необхідно розглядати як складне комплексне явище, що включає два критерії: зовнішній, що відображає відповідність соціальним вимогам, і внутрішній, пов'язані із загальним психічним благополуччям. Ситуація безробіття призводить до зміни соціальних умов життєдіяльності людини, які відбиваються, передусім, у його емоційній сфері, оскільки під час адаптаційних перебудов суб'єктивні зрушення, зазвичай, набагато випереджають об'єктивні. Емоційний стан одна із найважливіших компонентів у системі регуляції процесу адаптації. Суб'єктивна сторона станів (переживання) грає одну з провідних ролей у

регуляції процесу адаптації. З іншого боку, ефективність психічної адаптації безпосередньо залежить від характеру мікросоціальної взаємодії індивіда. У зв'язку з цим, адаптація за внутрішнім фактором визначалася нами через суб'єктивні оцінки задоволеності взаємодією із соціальним середовищем, а також емоційного комфорту та рівня соціальної фрустрованості.

Аналіз внутрішнього фактора адаптації показав, що загалом безробітні почуваються досить комфортно та впевнено. Активно прагнуть встановлення контактів, доброзичливі до оточуючих. Загальний рівень соціальної фрустрованості відповідає невизначеному та зниженому рівню. Суб'єктивну оцінку власної адаптації респонденти пов'язують із емоційним комфортом та прийняттям інших.

Порівняльний аналіз показав, що найбільш комфортно у ситуації безробіття почуваються респонденти, які перебувають на обліку в центрі зайнятості більше року або повторно. Швидше за все, це зумовлено тим, що основну масу безробітних за даною вибіркою складають люди передпенсійного віку, а також сезонні робітники та фахівці, які працюють вахтовим методом, для яких безробіття є своєрідною «відпусткою» та можливістю отримання пільг. Крім того, процес соціально-психологічної адаптації у них розпочався раніше за інших, і у багатьох безробітних вже діють адаптивні механізми. Аналіз вікових відмінностей виявив, що з безробітних старше 40 років схильність до оточуючих знижується (25,94). Найменший рівень соціальної фрустрованості (1,7) спостерігається у групі від 25 до 30 років. це з тим, що з більшості безробітних цієї вікової групи відсутні сім'ї.

Оцінка ступеня незадоволеності соціальними досягненнями у основних аспектах життєдіяльності показала, що безробітні зазнають дуже високого ступеня незадоволеності в таких аспектах життєдіяльності як «статус безробітного» (3,832) та «матеріальне становище» (3,489). Підвищена фрустрованість також спостерігається в «сфері медичного обслуговування» (3,112) і «загальною обстановкою в суспільстві» (3,097).

Результати порівняльного аналізу за групами досліджуваних показали, що найбільший ступінь фрустрації від статусу безробітного зазнають респонденти груп до 6 міс. реєстрації (3,138) та від 6 міс. до 1 року (3,838). У піддослідних які перебувають обліку в ЦЗ понад рік цей показник відповідає нормі (2,322), тоді як ступінь матеріальної незадоволеності вони вище інших (3,409).

Аналіз вікових відмінностей показав, що найбільший ступінь незадоволеності статусу безробітного відчувають респонденти 30-40 років (3,52) і 25-30 років (3,294). У випробуваних старше 40 років цей показник відповідає нормі (2,780).

У результаті аналізу *внутрішнього чинника* адаптацію ринку праці було встановлено, що цей процес має чітко виражену динаміку, що виявляється у зміні психоемоційного стану безробітних. Адаптація проходить ряд фаз, які відповідають фазам розвитку специфічних стресових станів, у разі стану безробіття [50].

Перша фаза (постановка на облік до центру зайнятості) характеризується безробітними як стан «невизначеності» та «втрати стабільності». Більшість безробітних психологічно готові до прийняття нового статусу, причому емоційний стан їх стабільний і відповідає нормі. Максимально ефективна адаптація відповідає *другій фазі* - резистенції (стабілізації) емоційного стану, триває приблизно 3-4 місяці після реєстрації. Критичний перелом у емоційному стані відбувається після 6 місяців безробіття. Виявляються деструктивні зміни у фінансовому та соціальному становищі людини.

Процес проходження даних фаз, як і адаптація загалом у безробітних відбувається нерівномірно, що обумовлюється впливом як об'єктивних, і суб'єктивних причин. Зі збільшенням терміну безробіття стан апатії посилюється. В результаті нашого дослідження було виявлено групу безробітних, чий емоційний стан у ситуації безробіття не тільки не погіршується, а залишається стабільним, а в ряді випадків покращується. Так,

аналіз показав, що це насамперед жінки 25-30 років, а також особи передпенсійного віку. Спочатку ситуація безробіття не розглядалася ними як стресове. Більшість у обставинах знаходять масу позитивних моментів.

У 10,1% випадків у перші 3-4 місяці безробіття (що відповідає найбільш оптимальній фазі адаптації) негативні переживання виявляються стійкими, не піддаються усуненню. В основному це чоловіки та жінки 35-40 років. У безробітних підвищується ступінь фрустрованості і в обставинах, що склалися, вони не знаходять нічого позитивного. Закономірно припустити, що в цьому випадку це обумовлено впливом особистісних показників, і такий стан може надалі позначитися на характері адаптації, або взагалі призвести до зриву.

У ході дослідження було також виявлено групу випробуваних (20,6%), емоційний стан яких був задовільний, але при цьому ступінь фрустрованості досить високий. Здебільшого це безробітні 30-40 років. У ситуації безробіття відзначають низку позитивних моментів («спробувати себе в чомусь новому», «почуття свободи та перспектив», «можливість здобути додаткову освіту»). В даному випадку фрустрація надає конструктивну дію, яка надалі здатна активізувати психічну діяльність людини з пошуку виходу із ситуації безробіття.

Характер функціонального стану визначає як інтенсивність і тривалість реальних подій, а й особливості особистості. Саме особливості особистості є одним із провідних механізмів регуляції в процесі адаптації. Нами було проведено порівняльний аналіз залежності між психоемоційним станом безробітних та психофізіологічними властивостями їх особистості (емоційна збудливість, темп реакцій, ригідність нервових процесів). Результати аналізу показали наявність позитивного зв'язку між емоційною врівноваженістю та емоційним комфортом, а також емоційною збудливістю, ригідністю та високим рівнем фрустрації.

Таким чином, ми можемо припустити, що незважаючи на зростання фрустраційної напруженості, виділені нами властивості темпераменту,

певною мірою дозволяють безробітним зберігати емоційний комфорт, що в свою чергу сприяє підвищенню фрустраційної толерантності.

Зростання фрустраційної напруженості та емоційного дискомфорту може призводити до дезорганізації поведінки та порушення структурних елементів особистості - "Я-образу", "Я-концепції", самооцінки. На даному етапі дослідження нами було проведено аналіз впливу внутрішнього фактора адаптації на суб'єктивну оцінку Я-конкурентоспроможності безробітних. Результати дослідження показали наявність взаємозв'язку між фрустрацією, емоційним дискомфортом та неадекватно низькою оцінкою Я-конкурентоспроможності. Тобто, незважаючи на об'єктивно високі показники трудового потенціалу, безробітні схильні оцінювати свій рівень конкурентоспроможності нижче за реальний, причому вони також відзначають зниження соціального статусу та самооцінки в цілому. На наш погляд, одна з причин такої реакції зумовлена невмінням адекватно оцінити ситуацію, внаслідок чого емоційна напруга зростає, перевищуючи тим самим індивідуальний поріг фрустраційної толерантності, ще до того, як особистістю будуть знайдені конструктивні шляхи виходу з ситуації.

Проаналізувавши результати зміни внутрішнього фактора СПА можна зробити висновок, що у безробітних поступово формується психологічна готовність до прийняття нового статусу, але в той же час зростає внутрішнє незадоволення існуючим становищем, що у свою чергу створює сприятливий ґрунт для переходу до наступної фази адаптації, постановки цілей та задач виходу із ситуації безробіття.

Вивчення *зовнішнього фактора* адаптації було спрямоване на виявлення типу стратегій поведінки на ринку праці, їх взаємозв'язок із фазами психологічної перебудови, а також динамікою зміни структури ціннісних орієнтацій під впливом статусу безробітного.

На основі досвіду дослідження ситуації безробіття, виходячи з аналізу різних елементів поведінки безробітних, під час проведення з ними інтерв'ю та тренінгових занять, нами були виділені та проаналізовані такі

поведінкові стратегії:

1) активний цілеспрямований пошук – наявність чіткої стратегії та організації пошуку, альтернативних варіантів; системність пошукових процесів;

2) орієнтація на здобуття другої професії – у перспективі можливість працевлаштування за новою спеціальністю;

3) відмова від пошуку, пасивне очікування – відсутність необхідних знань щодо організації пошуку та альтернативних варіантів працевлаштування;

4) очікування допомоги з боку спеціалістів центру зайнятості – наявність мети, але відсутність практичних самостійних дій;

5) згоду на будь-яку роботу - недооцінка власних можливостей;

б) хаотичний пошук роботи - відсутність чіткого плану дій.

Далі, виділені нами стратегії поведінки були об'єднані у три основні типи:

- активно-оборонний (переважання власного впливу на середу) - 1-й та 2-й тип стратегії;

- пасивний (конформне прийняття факторів середовища) - 3-й та 4-й тип стратегії;

- деструктивний (неадекватне реагування особистістю на ситуацію) - 5-й та 6-й тип стратегії.

Дані опитування свідчать, що більшість безробітних у процесі працевлаштування дотримуються активної стратегії (53,9%), зазвичай, це передусім орієнтація отримання другої професії. Для 29,6% опитаних характерний пасивний тип, найчастіше – очікування допомоги з боку фахівців центру зайнятості. Деструктивний тип поведінки над ринком праці проявляється у 7,1% відповідей респондентів. 9,3% безробітних у процесі пошуку роботи демонструють у своїй поведінку елементи, характерні для різних типів стратегії. Поєднання, що найчастіше зустрічається - це проходження професійної перепідготовки і пасивне очікування допомоги з

боку центру зайнятості.

Аналіз вікових відмінностей показав, що найбільший ступінь активності у процесі пошуку роботи виявляють безробітні від 30 до 40 років (55,3%) та старше 40 років (59,7%). Безробітні від 25 до 30 років найчастіше виявляють пасивність у процесі працевлаштування (34%).

Порівняльний аналіз результатів дослідження стратегій поведінки безробітних на ринку праці, залежно від часу перебування їх у статусі безробітного, виявив, що зі збільшенням тривалості безробіття ступінь активності респондентів зростає (53,4% на початку безробіття та 59,3% після закінчення 1 року чи повторної реєстрації). Але й кількість «пасивних» безробітних також збільшується (30,1% на початку та 40,7% до кінця року). Деструктивний тип стратегії характерний більше для випробуваних, які перебувають обліку від 6 міс. до 1 року (9,1%), найчастіше це згода будь-яку роботу.

Для визначення основних способів пошуку роботи піддослідним було поставлено запитання: «Яким чином Ви шукаєте роботу?». Як показали результати дослідження, 64,2% безробітних вважають за краще шукати роботу користуючись послугами центрів зайнятості населення і це найпоширеніший варіант, оскільки всі опитані перебувають на обліку в центрі зайнятості. 54,4% респондентів вважають за краще шукати роботу через ЗМІ, 36,6%) опитаних розраховують на допомогу друзів та родичів. Найменше безробітні вважають за краще звертатися безпосередньо до відділів кадрів підприємств та організацій (21,1%).

Аналіз вікових відмінностей показав, що безробітні старшого віку (від 30 до 40 років і більше) більше розраховують на допомогу друзів, родичів та знайомих, ніж молоді. Швидше за все, це зумовлено тим, що з віком збільшується кількість міжособистісних зв'язків. Але випробувані від 25 до 30 років найчастіше звертаються до відділів кадрів підприємств (26,3%), відвідуючи їх особисто, або розсилають резюме.

Зростання безробіття, радикальна зміна техніко-технологічного

змісту низки професій, а нерідко і зникнення деяких професій, накладають на людину додаткові вимоги щодо переучування, причому нерідко у поважному віці. Отримані на етапі професійного навчання знання старіють протягом трьох-п'яти років. Отже, щоб відповідати вимогам професії фахівець повинен постійно оновлювати свої знання, підвищувати кваліфікацію.

Програми є одним з найважливіших динамічних показників адаптаційного процесу. З цією метою респондентам було поставлено запитання: «Чи згодні Ви пройти професійну перепідготовку?». та «Чи згодні Ви, на участь у громадських роботах?».

Результати опитування свідчать, що більшість безробітних (56,5%) згодні пройти професійну перепідготовку. Аналіз вікових відмінностей показав, що безробітні 30-40 років зацікавлені у перекваліфікації, ніж інші (78,9%). Зі збільшенням періоду безробіття кількість піддослідних, охочих пройти професійну перепідготовку знижується (82,1% до 6 міс. реєстрації та 50,0% після закінчення першого року). Це пов'язано з тим, що більшість безробітних на той час вже мають другу професію.

Так, лише 34,1% опитаних згодні на участь у громадських роботах. В ході інтерв'ю з'ясувалося, що люди не погоджуються на громадські роботи, вважаючи це принизливим для їхньої гідності, дискомфортним для їхнього психологічного самопочуття, а також через низьку оплату за таку працю. Але разом з тим, наше дослідження показало, що зі збільшенням тривалості безробіття кількість респондентів, згодних на громадські роботи, збільшується (30,6% до 6 міс. реєстрації та 59,1% тих, хто перебуває на обліку більше року). Аналіз вікових відмінностей показав, що з віком кількість охочих брати участь у громадських роботах зростає, тому в підгрупі від 25 до 30 років їх кількість становить лише 14,6%; 36,5% - від 30 до 40 років і 38,2% - старше 40 років.

Аналізуючи динаміку змін внутрішнього та зовнішнього фактора адаптації безробітних, ми дійшли висновку, що більшість респондентів на

момент реєстрації в центрі зайнятості вже пройшли первинну фазу психологічної адаптації, про що свідчить наявність психологічної готовності до прийняття статусу безробітного, з одного боку, та внутрішньої незадоволеності існуючим становищем, з іншого боку. Початковий період безробіття (до 6 міс.) пов'язаний із проходженням другого етапу адаптації - оцінкою варіантів та вибір стратегії поведінки на ринку праці. Більшість безробітних пов'язують його із проходженням професійної перепідготовки. Але цей процес нерівномірний, оскільки 28,2% піддослідних, у перші місяці реєстрації як бачать можливі перспективи працевлаштування, а й роблять активні дії. Але в той же час, 51,6% безробітних, незважаючи на знання можливих способів подолання ситуації, проте зберігають пасивність. Неадекватність цілей і пошукових дій респондентів призводить до пасивності (збільшення терміну незайнятості більше року призводить до пасивності 40,7% респондентів). Далі, залежно від цього, наскільки ефективно було пройдено перші два етапи соціально-психологічної адаптації, безробітні або приступають до активних цілеспрямованих пошуків, або «застрягають» на перших двох фазах, що у свою чергу призводить до пасивності їх поведінки на ринку праці. Успішність проходження психологічної перебудови на даному етапі створює сприятливий ґрунт для зміни його глибинних утворень, зокрема системи ціннісних орієнтації та установок. Про що свідчить виявлений нами феном «інтраверсії понять» в оцінці Я-конкурентоспроможності. У зв'язку з цим, наступний етап нашого дослідження був присвячений аналізу змін структури ціннісних орієнтацій під впливом статусу безробітного.

Аналіз структури термінальних цінностей безробітних показав, що у ієрархії цінностей-цілей найбільш типовими для вибірки безробітних виявилися такі цілі життя як: матеріальні (4,845), самостійність (4,8), пізнання (4,6), внутрішня радість (4,453), успіх (4,4). На наш погляд, це зумовлено тим, що випробувані, набуваючи статусу безробітного, втрачають колишні позиції в суспільстві, відчуваючи при цьому зниження

рівня їхньої самооцінки, соціального статусу, а також матеріального становища. Одночасно зростає ступінь внутрішньої незадоволеності через відсутність можливості реалізувати себе у професійному плані.

Порівняльний аналіз отриманих даних з результатами ранжування цих же цінностей респондентами до того, як вони стали безробітними, показав, що до набуття цього статусу, вони ставили суспільно-значущі цінності вище (3-й ранг до безробіття та 9-й ранг у статусі безробітного), ніж тепер. А трудові цінності, цінності внутрішньої задоволеності, самореалізації та пізнання нижче (6-й, 4-й, 7-й та 3-й ранг до безробіття та 8-й, 6-й, 9-й, та 4-й у статусі безробітного), ніж зараз.

Вивчення структури інструментальних цінностей безробітних показало, що найчастіше ними вибиралися такі засоби досягнення життєвих цілей, як компетентність (4,701), спілкування (4,466), незалежність (4,4), досягнення результату (4,351), ерудиція (4,25).

Порівняльний аналіз розподілу інструментальних цінностей свідчить про те, що з набуттям випробуваними статусу безробітного підвищується роль таких засобів досягнення своїх цілей, як спілкування – 2-й ранг, незалежність – 3-й ранг та ерудиція 5-й ранг (розподіл цих цінностей, до набуття статусу безробітного: спілкування - 4-й ранг, незалежність - 5-й ранг, ерудиція - 6-й ранг).

Для визначення соціально-психологічних факторів, що регулюють процес адаптації таких груп безробітних, як група «безробітні, які перебувають обліку у центрі зайнятості до 6 міс», «від 6 міс. до 1 року» та група «понад 1 рік або повторно» було проведено аналіз структури їх термінальних та інструментальних цінностей. Порівняльний аналіз виявив загальні основні позиції структурі термінальних цінностей цих груп: матеріальні, внутрішня задоволеність, самостійність, працю, пізнання. Причому ступінь значущості матеріальних цінностей, внутрішньої задоволеності та самостійності із збільшенням періоду безробіття підвищується (у середньому на 0,2-0,3 бала). Швидше за все, це пов'язано з

тим, що розмір допомоги з безробіття зменшується, безробітні дедалі більше відчують матеріальну залежність від інших членів своєї сім'ї, водночас зростає внутрішня незадоволеність своїм становищем. Аналіз розподілу термінальних цінностей безробітних Чувашії свідчить про те, що з набуттям випробуваними статусу безробітного знижується роль суспільно-значимих цінностей та успіху (в середньому на 0,2-0,8 бала).

У структурі інструментальних цінностей безробітні, незалежно від часу перебування у статусі безробітного, основними засобами досягнення життєвих цілей виділяють: компетентність, досягнення результату. Найбільш сильні відмінності виявляються в оцінці ролі спілкування, безробітні, які перебувають на обліку від 6 місяців. і більше року ставлять його на одне з перших місць, а ті, хто зареєстрований на баржі від 6 міс. до 1 року оцінюють дуже низько. Влада як засіб досягнення своїх цілей оцінюється низько всіма безробітними. Порівняльний аналіз вікових відмінностей виявив загальні основні позиції структурі термінальних цінностей безробітних: матеріальні, самостійність, внутрішня задоволеність, пізнання, самореалізація. У респондентів від 25 до 30 років важливість цінності пізнання з отриманням статусу безробітного зростає в 2,5 рази. Оцінюючи інструментальних цінностей безробітні всіх вікових груп головну роль віддали спілкуванню. Респонденти від 30 до 40 років, порівняно з іншими підгрупами, вищу оцінку дають таким цінностям, як: особистісні властивості, досягнення результату та ерудиція.

Таким чином, аналіз вікових відмінностей показав, що найбільші зміни у структурі ціннісних орієнтації відбулися у безробітних від 25 до 30 років, причому ціннісні орієнтації трансформовані у напрямку переважання цінностей матеріальних, пізнання, розвитку та самореалізації. У безробітних старше 40 років трансформація ціннісних орієнтацій спрямована на зниження ролі суспільно-значимих та трудових цінностей. У структурі ціннісних орієнтації респондентів 30-40 років, незважаючи на статус безробітного, серйозних змін не відбулося. Їх характерна стабільна оцінка за

всіма групами цінностей. На відміну двох попередніх груп чільну роль розряді інструментальних цінностей вони віддали особистісним властивостям.

Різниця у поступовій динаміці зміни ціннісних орієнтації у безробітних різного віку зумовлена тими конкретними соціально- економічними умовами у яких людині доводиться жити. Процес соціалізації, а отже і формування ціннісних орієнтації безробітних 25-30 років відбувався в період появи якісно нових соціально-економічних і трудових відносин, формування іншого економічного середовища життя людини, що супроводжується появою та нових цінностей, таких як матеріально забезпечене життя, багатство, підприємливість та ін. Крім того, стан системи їх цінностей менш стійкий, отже легше піддається перебудові. Стан невизначеності та втрати стабільності з набуттям статусу безробітного призвело до підвищення значущості цінностей освіти та самореалізації.

Аналіз прояву адаптаційних типів безробітних

Втрата роботи вимагає від людини продукування нових моделей поведінки, пов'язаних як з пошуком нового місця, так і з адаптацією до ситуації, що склалася. Вибір моделі адаптивного поведінки залежить від багатьох чинників, зокрема і від особистісних показників безробітного. Більшість дослідників вважають, що спосіб організації пошуку роботи є одним з найважливіших показників їх адаптації на ринку праці. У ході попереднього аналізу зовнішніх факторів адаптації ми всіх піддослідних розділили на чотири адаптаційні типи: активний, пасивний, деструктивний і змішаний. Метою даного етапу дослідження було виявлення основних характеристик детермінуючих той чи інший тип пристосувальної поведінки у ситуації безробіття. Аналіз адаптаційних типів здійснювався з урахуванням:

- ступеня адекватності оцінок рівня конкурентоспроможності;
- використовуваних механізмів адаптації;

- структурні особливості мотиваційної сфери безробітних;
- особистісних показників (рівень інтернальності, самооцінка, психофізіологічні показники).

Результати порівняння адекватності оцінок конкурентоспроможності та типу стратегії адаптивної поведінки показали (див. табл. 21), що у безробітних з адекватно високою оцінкою конкурентоспроможності переважає активний тип адаптації (34,1%). Неадекватність уявлень рівня трудового потенціалу призводить, зазвичай, до пасивності безробітних (29,6%). Низький рівень як об'єктивної, і суб'єктивної оцінки конкурентоспроможності призводить 2,5% безробітних до деструктивним формам адаптації (табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення оцінок рівня конкурентоспроможності та типу адаптації безробітних, %

Тип стратегії	Ступінь адекватності уявлень рівня трудового потенціалу			
	АВ	НВ	ПН	АН
Активний	34,1		19,8	
Пасивний		18,8	10,8	
Деструкти		4,6		2,5
Змішаний			4,7	

Примітка: АВ – адекватно висока оцінка; НВ – неадекватно висока; ПН - неадекватно низька; АН – адекватно низька.

Таким чином, в результаті дослідження нами була встановлена залежність між ступенем адекватності оцінок Я- конкурентоспроможності та характером поведінкових стратегій. Вибір стратегії, досягнення тієї чи іншої рівня адаптованості здійснюється: завдяки діяльності психологічних механізмів адаптації. Спираючись на численні дослідження цього питання [2; 12; 14; 24 та ін.], проведене нами дослідження було спрямоване на виявлення характеру та структури використовуваних психологічних механізмів безробітними різного типу адаптації. З цією метою нами було проаналізовано:

- тип поведінкової активності по відношенню до безробіття;
- ставлення до безробіття;
- альтернативні варіанти працевлаштування.

Для визначення типу поведінкової активності респондентам було поставлено питання: «Яка поведінка щодо безробіття Вас характеризує?» (Табл. 2).

Таблиця 2.

**Оцінка типу поведінкової активності
по відношенню до безробіття, %**

Варіант відповіді	Активний	Пасивний	Деструктивний	Змішаний
«Покладаюся на випадок, може, пощастить»	15,3	33,7	44	10
«Поки не роблю жодних дій»	10,5	26,7	16	0
«Сподіваюся на допомогу родичів та друзів»	15,8	13,9	0	40
«Шукаю роботу час від часу»	15,8	16,8	16	40
«Вживаю активні дії з пошуку роботи»	40,5	8,9	16	10
"Недостатньо обізнаний про те, як краще організувати пошук"	13,7	44,6	40	10

Дані опитування свідчать, що 40,5% безробітних активного типу роблять активні дії у процесі пошуку роботи. У порівнянні цей показник у респондентів пасивного типу становить 8,9%, 16% – деструктивного типу, 10% – змішаного типу. Не роблять жодних дій для працевлаштування 26,7% безробітних пасивного типу. Ніхто з безробітних деструктивного типу не сподівається на допомогу родичів та друзів.

Аналіз отриманих даних дозволив зробити такі висновки. Поведінка безробітних активного типу будується на реалізації цілого комплексу психологічних механізмів адаптації. Активне використання алопсихічного механізму призводить загалом до зміни ставлення до ситуації безробіття.

Обставини, що склалися, розцінюють як можливість «оцінити свої сили і здібності», «отримати додаткову освіту». Поведінкова активність спрямована на мобілізацію власних ресурсів - «знайти роботу можна, але необхідні власна ініціатива та активні дії». Активне використання інформаційних центрів, ЗМІ, участь у групах-тренінгах з навчання прийомів організації пошуку роботи та формування навичок конструктивної поведінки, сприяє адекватному сприйняттю ситуації та формуванню активно-цілеспрямованої поведінки. Як альтернативні варіанти працевлаштування виявляють психологічну готовність до зниження статусу - 7,6% і роботи з іншої спеціальності - 34,8%.

Для безробітних пасивного типу характерно використання механізмів інтрапсихічної спрямованості. Той факт, що в ситуації безробіття вони вказують такі позитивні моменти як наявність вільного часу, можливість зайнятися собою і відпочити і більше приділяти більше часу сім'ї та дітям, і навіть «отримання допомоги») свідчить про довільне перенесення з проблем працевлаштування. Така переорієнтація особистості знижує як відчуття тривоги, а й спонукальну спрямованість. Через війну мотиваційна активність їх знижується і безробітні роблять ніяких дій - 26,7%, чи покладаються на випадок - 33,7%. Незважаючи на відсутність об'єктивних знань про можливі способи організації пошуку роботи (44,6%), лише 30% безробітних цього типу прагнуть їх придбати. Поведінкова активність орієнтована виключно на організацію сталої соціальної підтримки. У разі наявності матеріальної підтримки з боку близьких готові змиритися зі статусом безробітного.

Поведінкова активність безробітних деструктивного типу спрямована на мобілізацію виключно власних ресурсів або пасивного очікування випадку – 44%. У поєднанні з недостатньою поінформованістю про те, як краще організувати пошук роботи - 40%, поведінка на ринку праці має хаотичний характер. Згода на будь-яку роботу (89,2%) без порівняння зі своїми можливостями свідчить про недоцільну активність пошукових дій. Відсутність позитивних моментів у ситуації безробіття, за винятком допомоги

($r=0,62$), говорить про ригідність і стереотипність механізмів адаптації, що використовуються.

Поведінка безробітного, активність пошуку нового місця роботи багато в чому залежить від *структури його мотиваційної сфери*, зокрема - з його розуміння сенсу життя. Ключову роль процесі адаптації та управлінні своїм станом грає усвідомлення людиною життєвих цілей і співвідношення із нею конкретних цінностей, загалом гармонійний розвиток особистості, формування в нього самостійної світоглядної позиції. Як показало дослідження, специфічною особливістю мотиваційної сфери безробітних, активних у пошуку роботи, є взаємозв'язок всіх параметрів їх мотиваційної структури. Навпаки, структурні особливості мотиваційного потенціалу пасивних безробітних характеризуються меншою інтегрованістю, ізолюваністю окремих мотивів.

У ході пілотажного дослідження нами було виділено групи причин, що спонукають до пошуку роботи. Запропоновані варіанти, відповідно до класифікації мотивів трудової діяльності, нами були поділені на три групи: суспільно-значущі мотиви, матеріальні та мотиви самореалізації та самоактуалізації.

У зв'язку з цим аналіз мотиваційної сфери безробітних різного типу адаптації проводився з урахуванням низки детермінант:

- вимог до майбутньої роботи;
- мотив пошуку роботи;
- соціально-психологічних установок у мотиваційно-потребовій сфері;
- індивідуально особистісні властивості (локус контролю, самооцінка);
- актуалізації «потребового» стану.

У результаті дослідження нами було виділено низку вимог, які пред'являються безробітними до умов та характеру професійної діяльності. Для визначення рівня домагань щодо нової роботи респондентам

пропонувалося вибрати із запропонованого списку вимоги, які є їм найбільш значущими. Далі всі вимоги до нової роботи ми розділили на п'ять груп: професійний інтерес, кар'єра, матеріальна задоволеність, умови роботи і як окремий варіант «жодних вимог немає, головне, щоб була можливість заробити хоч якісь гроші».

Дослідження показало, що безробітні активного типу відрізняються досить високим рівнем домагань практично з усіх груп вимог. Так 41,6% опитаних вважають основною вимогою до нової роботи можливість професійного та кар'єрного зростання, 43,2% респондентів вважають, що робота має бути цікавою. Безробітні пасивного типу дані вимоги оцінюють набагато нижче (8,9% – професійне та кар'єрне зростання, 22,8% – інтерес до роботи). Водночас вони більше вимоги пред'являють до відповідності роботи їх спеціальності (24,8%). Орієнтація на стабільність характерна для безробітних активного типу (42,1%), деструктивного (60,3%) та змішаного типу (66,7%). Високу матеріальну зацікавленість виявили 54,2% респондентів активного типу та 56,3% – деструктивного типу. Той факт, що безробітні пасивного типу виявляють меншу зацікавленість до оплаті праці, з погляду зумовлений тим, що й рівень матеріального стану вище ніж, ніж в респондентів інших груп. 12,4% безробітних деструктивного типу мають низький рівень домагань, основна їхня вимога до нової роботи, це можливість заробити хоч якісь гроші.

У безробітних пасивного типу основною причиною спонукаючої займатися пошуком роботи є необхідність заробляти гроші для задоволення матеріальних та духовних потреб (50,5%). Внутрішні мотиви, і навіть мотиви самореалізації виражені надзвичайно слабо.

Для групи безробітних деструктивного типу характерна слабка виразність суспільно-значимих мотивів (16,2%) та внутрішньої позитивної мотивації, за винятком потреби заробляти гроші, щоб довести власну незалежність та спроможність (44,1%). У процесі пошуку роботи респонденти даного типу адаптації керуються внутрішніми негативними

мотивами (страх залишитися без засобів існування у разі втрати годувальника (38,3%), соромно сидіти на утриманні чоловіка (дружини, батьків тощо) (39,6%), страх , що без роботи не досягну успіху в житті (26,1%).

Мотивація пошуку роботи респондентів змішаного типу адаптації, близька за своєю структурою до активного типу, крім того, що матеріальні мотиви вони виражені сильніше (80,1% і 56,7%).

Висновок до розділу 3.

Результати емпіричного дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації безробітних до сучасних вимог ринку праці дозволили нам зробити низку висновків та рекомендацій.

1. Процес адаптації безробітних передбачає, передусім, адаптацію до нових вимог ринку праці та статусу безробітного. Ефективність проходження даного процесу залежить від низки факторів: а) адекватність уявлень рівня об'єктивної та суб'єктивної оцінки конкурентоспроможності; б) індивідуальні особливості особистості безробітних (інтернальність, адекватна самооцінка, екстаравертованість, активність та пластичність нервової системи); в) взаємозв'язок структурних елементів мотиваційної сфери (ціннісні орієнтації та установки, окремі мотиви), і навіть наявність високої мотивації до праці.

2. Процес адаптації безробітних є цілісною багатокomпонентною освітою, що включає в себе внутрішню і зовнішню сторони. У ході аналізу внутрішнього фактора адаптації до ринку праці було встановлено, що цей процес має чітко виражену динаміку, що виявляється у формуванні стану безробіття. Стан безробіття має стадійний характер і включає ряд стійких етапів. Базовою закономірністю розвитку безробіття виступає характеристика динаміки формування стресу. У результаті безробітних поступово формується психологічна готовність до прийняття нового статусу. Але цей процес відбувається нерівномірно, що обумовлюється

впливом як суб'єктивних чинників (вік безробітних, фрустраційна толерантність, емоційна врівноваженість, ригідність нервових процесів), і об'єктивних причин (час перебування у статусі безробітного, наявність соціальної підтримки). Аналіз зовнішнього чинника адаптації безробітних показав, що у перші 6 місяців реєстрації у центрі зайнятості безробітних йде активний процес пристосування до умов ринку. Цей процес включає ряд етапів, які відповідають фазам психологічної перебудови. Успішність проходження всіх фаз психологічної перебудови дає можливість отримання знання того, як організувати пошук роботи і веде до формування активних форм адаптації.

3. Стан безробіття призводить до порушення структур особистості в результаті людини формується нова соціальна ідентифікація - безробітного. Системоутворюючим фактором цієї нової структури особистості є Я-конкурентоспроможність, в основі якої лежить самооцінка значущості себе як працівника, загальний рівень прийняття себе. Існує взаємозв'язок між ефективністю адаптації безробітних та ступеня адекватності їх оцінки рівня Я-конкурентоспроможності.

4. Процес адаптації йде не однаково, динаміка його перетворень зумовлена впливом низки суб'єктивних (диференціальні закономірності зміни когнітивних здібностей з віком, фрустраційна толерантність, емоційна врівноваженість, ригідність нервових процесів) та об'єктивних факторів (час перебування у статусі безробітного).

5. У процесі адаптації у безробітних складаються різні типи, адаптаційний потенціал яких може змінюватися. Емпірично виявлено характер та структура використовуваних психологічних механізмів безробітними різного типу адаптації. Порушення механізмів адаптації або використання неадекватної форми захисту може призводити до вибору деструктивних стратегій поведінки та остаточного зриву адаптації.

6. Наявність взаємозв'язку між структурними елементами мотиваційної сфери (адекватність уявлень про майбутню роботу,

домінування внутрішньої та зовні позитивної мотивації, їхня узгодженість із соціально-психологічними установками) обумовлює активність перебігу даного процесу. Особистісна структура безробітних активного типу трансформована у напрямі переважання підприємницьких, комунікативних, професійно зорієнтованих якостей та мобільності. Соціально-значущі якості безробітних переважно впливають на ефективність процесу адаптації, ніж властивості психофізіологічного рівня, але цей висновок може бути ймовірним. Адекватності уявлень рівня Я-конкурентоспроможності сприяє ефективності перебігу процесу адаптації.

7. Затримка психологічної перебудови на одній із фаз призводить до того, що людина потрапляє до лав «хронічних» безробітних. У зв'язку з цим виникає необхідність у створенні стабільних стимулюючих умов, що спрямовують активність безробітних у потрібне русло.

8. Впровадження активних методів дозволяє допомогти безробітним знайти навички самоаналізу своїх здібностей, знань, умінь, професійних та особистісних якостей, які б дало змогу їм конкурувати на ринку праці, а також змінити суб'єктивне ставлення до ситуації безробіття та розширити способи організації пошуку роботи.

ВИСНОВОК

У ході проведеного теоретичного та емпіричного дослідження, що стосувався аналізу соціально-психологічних особливостей адаптації безробітних до сучасних вимог ринку праці, нами було виявлено низку загальних закономірностей, феноменів та ймовірних тенденцій.

1. Процес соціально-психологічної адаптації у ситуації безробіття - це активне пристосування індивіда до умов ринку праці, основною метою, якого є самореалізація особистості в соціальному та професійному плані, за допомогою трудової діяльності. В результаті цього процесу у безробітних відбувається психологічна перебудова системи знань, умінь та навичок, ціннісних орієнтації, самооцінки, мотивації, структури «Я-образу», а також формуються соціальні та професійні якості, що дозволяють конкурувати на ринку праці.

2. Процес адаптації безробітних протікає на таких рівнях: психофізіологічному, психологічному, особистісному та соціальному. Причому всі чотири рівні становлять інтегральну характеристику. У ході дослідження було встановлено внутрішні та зовнішні критерії, а також механізми функціонування, характерні для рівня адаптації.

3. У результаті аналізу внутрішнього чинника адаптації до умов ринку праці було встановлено, що цей процес має чітко виражену динаміку, що виявляється у формуванні стану безробіття, який має стадійний характер і включає низку стійких етапів. Базовою закономірністю розвитку безробіття виступає характеристика динаміки формування стресу.

4. Проаналізувавши результати зміни внутрішнього чинника адаптації, можна дійти невтішного висновку, що в безробітних поступово формується психологічна готовність до прийняття нового статусу. Але цей процес відбувається нерівномірно, що обумовлюється впливом як суб'єктивних чинників (вік безробітних, фрустраційна толерантність, емоційна врівноваженість, ригідність нервових процесів), і об'єктивних причин (час перебування у статусі безробітного, наявність соціальної

підтримки).

5. Стан безробіття призводить до порушення структур особистості в результаті чого у людини формується нова соціальна ідентифікація безробітного. Системоутворюючим чинником цієї нової структури особистості є Я-конкурентоспроможність, основними елементами якої є самооцінка значущості себе як працівника та загальний рівень прийняття себе. Динаміка змін суб'єктивної оцінки рівня Я-конкурентоспроможності безробітних залежить від часу перебування у статусі безробітного та віку респондентів, а також від ступеня впливу окремих факторів (рівень освіти, загальний рівень самооцінки індивіда, психологічне самопочуття безробітного на ринку праці). Наростання фрустраційної напруженості з одного боку може призвести до зниження рівня Я-конкурентоспроможності та порушення структури Я-образу безробітних, але з іншого боку здатне активізувати мотиваційну спрямованість та створити сприятливий ґрунт для переходу до наступної фази адаптації, постановки цілей та завдань виходу з ситуації безробіття. реагування у відповідь певною мірою залежатиме від особистісних особливостей суб'єкта.

6. Суб'єктивна оцінка Я-конкурентоспроможності безробітних не завжди збігається з їх реальним трудовим потенціалом. Внаслідок їх порівняльного аналізу було виділено групи безробітних залежно від ступеня адекватності оцінок. Особова структура безробітних адекватно оцінюють свій рівень Я-конкурентоспроможності, трансформована в напрямку переважання підприємницьких, комунікативних, професійно-орієнтованих якостей та мобільності. Вони мають високий рівень адаптації та прийняття себе. Наявність трудового досвіду та затребуваної професії суб'єктивно підвищує рівень значущості себе як працівника. Неузгодженість в оцінці Я-конкурентоспроможності та реального становища на ринку праці зумовлена неадекватно високим рівнем прийняття себе та переоцінкою значущості своєї освіти, а також результатом соціально хитрості.

7. Підсумовуючи аналізу зовнішнього чинника адаптації безробітних, можна дійти невтішного висновку, що у перші 6 місяців реєстрації у центрі

зайнятості у безробітних йде активний процес пристосування до умов ринку. Цей процес включає низку етапів, які відповідають фазам психологічної перебудови - оцінці варіантів, вибір рішення й у кінцевому підсумку, конкретних дій. Успішність проходження всіх фаз психологічної перебудови дає можливість здобуття знань того, як організувати пошук роботи та веде до формування активних форм адаптації.

8. Процес адаптації у ситуації безробіття проходить не однаково, динаміка його перетворень обумовлена впливом низки психологічних (диференціальні закономірності зміни когнітивних здібностей із віком) і особистісних особливостей (психофізіологічні властивості). Затримка психологічної перебудови на одній із фаз призводить до того, що людина потрапляє до лав «хронічних» безробітних. У зв'язку з цим виникає необхідність у створенні стабільних стимулюючих умов, що спрямовують активність безробітних у потрібне русло.

9. У процесі соціально-психологічної адаптації у безробітних складаються різні типи, адаптаційний потенціал яких може змінюватися. Наявність взаємозв'язку між структурними елементами мотиваційної сфери, такими як ціннісні орієнтації, мотиви пошуку роботи та установки, зумовлює активність перебігу цього процесу. Імовірно, що соціально-значущі якості безробітних переважно впливають на ефективність процесу адаптації, ніж властивості психофізіологічного рівня. Неможливість бачити кілька сфер застосування своїх професійних навичок та вмінь, паралізує мотиваційну сферу безробітних, що призводить до пасивності. Відсутність у безробітних здатності цілеспрямовано організувати пошук роботи, а також брак знань про можливі засоби підвищення рівня своєї конкурентоспроможності стає причиною прояву деструктивних форм поведінки у процесі адаптації до ринку праці.

12. Виділена типологія безробітних за рівнем адаптації до вимог ринку праці, характерні для них індивідуально-психологічні властивості, а також їх взаємне поєднання, дозволяють прогнозувати успішність їхнього потенціалу працевлаштування на момент їх реєстрації в центрі зайнятості, у зв'язку з чим

було виділено соціально-психологічні групи безробітних та прогнозування успішності їх адаптації. Диференціація безробітних із соціально-психологічних груп також дозволяє розробити та здійснити конкретні заходи з боку фахівців центру зайнятості. Корекційна програма може змінюватись у разі уточнення чи коригування групи, до якої належить конкретний безробітний, на основі зміни його рівня емоційного комфорту та конкурентоспроможності. Своєчасне виявлення осіб з неадекватною оцінкою рівня конкурентоспроможності, схильних до пасивних та деструктивних форм адаптації та вжиття до них відповідних заходів, зменшує для них ризик зриву адаптації та потрапляння до лав «хронічних» безробітних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко Г. В. Зміни уявлення про себе в умовах втрати та відсутності роботи. *Актуальні проблеми психології. Економічна психологія. Організаційна психологія. Соціальна психологія*: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. К.: Міленіум, 2003. Т. 1. Вип. 11. С. 10–13.
2. Волкова О. В. Ринок праці. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. 320 с.
3. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. Тернопіль: Економічна думка, 2004. с. 301 с.
4. Дяків О. Молодь на ринку праці регіону: проблеми та шляхи їх вирішення. Міжнародна науково-практична конференція «Праця в ХХІ столітті: новітні тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток» /Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. К.: КНЕУ, 2012. Т.1. С. 70.
5. Ільніцький Я. Вдосконалення роботи центрів зайнятості щодо активізації безробітних до пошуку роботи. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України*. 2010. Вип. 15. С. 82-86.
6. Калина А. В. Економіка праці: Навч. посіб. для студ. вищ. навч.

закл. / Калина А. В. К.: МАУП, 2004. С. 74.

7. Корчак Л. Інтегративний підхід до вивчення соціально-економічних наслідків безробіття у Республіці Польща. Неперервна професійна освіта: теорія і практика. 2013. Вип. 1-2. С. 105-115. URL: Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NPO_2013_1-2_18.

8. Корчевна О. В. Психологічні чинники формування активності безробітних на ринку праці : дис. канд. псих. Наук. Київ, 2006. 24 с.

9. Корчевна О. В. Активність особистості безробітного: проблеми теоретичного аналізу. *Педагогічний процес: теорія і практика*: Збірник наукових праць. К., 2005. Випуск 3. С. 133-140.

10. Костенко Л. М. Професійна перепідготовка як складова процесу психологічної реабілітації безробітних. *Актуальні проблеми психології*. К., 2007. Т. 7. Вип. 11. С. 144-149.

11. Костенко Л. М. Психологічна реабілітація безробітних в умовах професійної перепідготовки як наукова проблема. Міжнародна науково-практична конференція «Трансформація особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін»: 17-18 травня 2007 р. Чернівці, 2007. С. 71-76.

12. Крушельницька Я. В. Фізіологія і психологія праці : навч. посіб. К. : КНЕУ, 2000. 232 с.

13. Купець О. В. Довготривале безробіття в Україні: методологія оцінки та регулювання: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.07 / О.В. Купець; НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж. К., 2008. 20 с.

14. Кухар Т. В. Безробіття як соціальне явище та фактор зміни психічного стану особистості. *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна*. Х., 2007. № 771. Вип. 38. С. 128-132.

15. Логвиненко В. П. Психологічна підтримка безробітних в процесі професійного навчання. Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання безробітних: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 15-річчю Ін-ту підгот. кадрів держ. служби зайнятості України. К., 2006. С. 267-278.

16. Логвиненко В. П. Ціннісні орієнтації безробітних. Бюлетень ІПК ДСЗУ. 2006. № 1. С. 37-41.

17. Логінова Т. Ю. Вплив професійної зайнятості подружжя на рівень конфліктності в сімейних стосунках. *Вісник психології і педагогіки*. 2009. №5. С. 123-125.

18. Лук'янова Л. Безробіття як соціально-економічна проблема України та шляхи її розв'язання. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. Серія :Педагогіка. 2016. № 2. С. 147-152.

19. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія)/ За ред. Е .М. Лібанової. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010.

20. Марченко І. Б. Психічні стани та їхня роль у профілактиці безробіття. *Психологія особистості безробітного*. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (26 травня 2004 р.) К.: Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України, 2005. С. 140-146.

21. Марченко І. С. Довготривале безробіття в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 2013, № 2 (20). С. 224-233.

22. Мілютіна К. Л. Методи надання психологічної допомоги безробітним і профілактики довготривалого безробіття. *Вісник післядипломної освіти*. 2012. Вип. 8. С. 250-255.

23. Надвинична Т. Л. Психологічні механізми забезпечення психічного здоров'я особистості в умовах стресу. Protection of children's rights from a legal, pedagogical and psychological perspective. Monograph, Red. Jacek Mrozek, Oksana Homotiuk, Oksana Koval. Olsztyn 2021, Publisher: Centre for Eastern Europe Research UWM in Olsztyn, ISBN 978-83-61605-55-3., p. 97 – 105.

24. Офіційний веб-портал Державної служби зайнятості України. URL: Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua>.

25. Попов С. В. Види безробіття та критерії їх класифікації. *Форум права*. 2006. № 3. С. 106-110.
26. Психологічні особливості особистості в умовах тривалого безробіття / О. Макаренко, М. Голубєва, С. Кравчук. *Соц. психологія*. 2007. № 2. С. 71-79.
27. Психодіагностичні тести. URL: <https://www.italiasposato.it/services/psychodiagnostic-tests/>
28. Рудюк О. Дослідження особливостей особистісної структури безробітних. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського*. Психологічні науки. № 1 (16), 2016. С. 180-187.
29. Ревасевич І. Психологічні концепції адаптації особистості у системному теоретичному обґрунтуванні. *Психологія і суспільство*. 2001. №4. С. 16–40.
30. Лукашевич М. П. Соціологія праці: Підручник. К.: Либідь, 2004. 440 с.
31. Сельє Г. Стресс без дистреса. Журнал неврології ім. Б. М. Маньковського. 2016. Т. 4, № 1. С. 78-89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jorn_2016_1_13
32. Скульська В. Є. Професійна орієнтація та професійне навчання безробітних: організаційно-правові та психолого-педагогічні аспекти / В. Є. Скульська, Ю. М. Маршавін, М. А. Міропольська та ін. К.: ІПК ДСЗУ, 2007. 346 с.
33. Технологія профорієнтаційної роботи з безробітними, які тривалий час перебувають на обліку в державній службі зайнятості: колективна монографія / За заг. ред. С. О. Тарасюк. К.: ІПК ДСЗУ, 2010. С. 183.
34. Торжевський М. В. Проблеми безробіття молоді та напрями їх вирішення. «Економіка України», 2014. №1. С. 87-96.
35. Томчук М. І. Методологічні засади дослідження та формування психологічної готовності особистості до діяльності. *Психологія і суспільство*. 2010. №4. С. 65 – 69.

36. Туленков М. В. Поведінкові стратегії безробітних на ринку праці (соціологічний аналіз) / М. В. Туленков, Г. І. Крутінь. К.: ІПК ДСЗУ, 2004. 130 с.
37. Фатєєнко Н. В. Соціально-економічні наслідки безробіття. Формування ринкових відносин в Україні. 2007. № 8. С. 114-117.
38. Федоренко В. Г. Ринок праці в Україні та економічні тенденції в умовах світової економічної кризи. *Економіка та держава*. 2009. № 1. С. 4-5.
39. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 64 с.
40. Чурилова О. А. Безробіття в Україні: причини, види, наслідки. Наукові доробки молоді – вирішення проблем євроінтеграції: зб. наук. статей у 2 т. Харків, 2008. № 12. С. 182-184.
41. Шелест І. І. Особливості психічних станів безробітних різних вікових груп. Психологія праці та управління: зб. наук. праць V! Міжнародної науково-практичної конференції: Част. 1. К. : ІПКДСЗУ, 2009. С. 192-199.
42. Шльонська О. О. Розгляд поняття «адаптація» з погляду системного підходу. *Актуальні проблеми психології*. Том III: Консультативна психологія і психотерапія. Видавець Лисенко М. М., 2013. Вип. 9. С. 109–110.
43. Яковенко Я., Яценко Н. Безробіття молоді в Україні. Н. М. Яценко, Я. Ю. Яковенко. Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. Випуск 1/2013 (78).
44. Dew M., Bromer E., Penkower L. Mental health effects of job loss in women // *Psychological medicine*. 1992. 23. P. 751-764.
45. Feather N. T. *The Psychological Impact of Unemployment* / N.T.Feather. Springer, 1989. 285 p.
46. Ferguson F. E., Dump J. R. Work-family conflict and entrepreneurial women // *J. of Small business*. 1999. 14. P.30-41.
47. Gorz A. *Farewell to the Working Class: An Essey on PostIndustrial socialism*. London : Pluto, 1982. 152 p.

48. Graetz B. Health consequences of employment and unemployment: Longitudinal evidence for young men and women. *Social Science and Medicine*. 1993. № 36. P. 715-724.
49. Granovetter M. The Sociological approaches to labor market analysis: Соціально-структурний перегляд *I* Press, 1992. P.233-263.
50. Houston B. K. Stress and coping. Coping with negative life events. Clinical and social psychological perspectives/ Ed. by CR Snyder and CE/Ford. NY: Plenumpress, 1987. 234 p.
51. Jahoda M. Employment and unemployment: A social-psychological analysis / M.Jahoda. New York : Cambridge University Press, 1982. 111 p.
52. Jahoda. M. Work, employment and unemployment: values, theories and approaches in social research *II* American psychologist, 1981. V.36.2.
53. Miles S. Youth lifestyles in a changing world. Open University. Press, 2000. 165 p.
54. Olicker S. J. The proximate context of work fare and work: Framework for studying poor women's economic choices *II* The sociological quarterly. Spring, 1995. Vol. 36.2.
55. Paugam S. Poverty and Social disqualification: comparative analysis of cumulative social disadvantage Europe *II* Journal of European Social Polisy, 1996. Vol.6.4.